

Tartu Ülikool
Filosoofiateaduskond
Ajaloos osakond
Etnoloogia õppetool

Kristel Rattus

**Marie Underi salong: kultuurianalüütiline vaatepunkt
Eesti haritlaste diskursustele ja sotsiaalsetele võrgustikele
20. sajandi teisel kümnendil**

Magistritöö

Juhendaja: lekt Ene Kõresaar

Tartu 2004

Lühendid

KM EKLA – Eesti Kirjandusmuuseumi kultuurilooline arhiiv

ERM Fk - Eesti Rahva Muuseumi fotokogu

EKS – Eesti Kirjanduse Selts

ERS – Eestimaa Rahvahariduse Selts

EÜS – Eesti Üliõpilaste Selts

ERE – Eestimaa Rahvameelne Eduerakond

Illustratsioonid

Fotod

KM EKLA B 37

KM EKLA B 84

ERM Fk 168

ERM Fk 215

ERM Fk 349

ERM Fk 359

ERM Fk 368

ERM Fk 448

ERM Fk 493

ERM Fk 510

ERM Fk 601

ERM Fk 715

ERM Fk 899

Sisukord

Eessõna	6
I OSA	
1. peatükk. Kuidas uurida salongi	8
1. 1. Eesmärk ja teoreetiline lähtekoht.....	8
1. 2. Allikad.....	10
1. 2. 1. Kirjad allikana.....	12
1. 2. 2. Ajakirjandus allikana.....	13
1. 3. Meetodid.....	14
1. 3. 1. Kvalitatiivne analüüs.....	14
1. 3. 2. Juhtumianalüüs.....	15
1. 4. Analüüsi käik.....	16
2. peatükk. Salongide uurimisloost	19
3. peatükk. Salong kui kultuurilooline fenomen	26
3. 1. Salongi mõiste.....	26
3. 1. 1. Salong kui arhitektooniline ruum.....	26
3. 1. 2. Salong kui tegevusruum.....	27
3. 1. 3. Salong kui kunsti eksponeerimise ruum.....	28
3. 2. Salongide ajaloost.....	29
3. 3. Salong kui tegevus.....	32
3. 4. Salongide roll ühiskonnas.....	34
3. 5. Eesti salongid.....	37
II OSA	
4. peatükk. Marie Underi salong	39
4. 1. Eesti ühiskond 20. sajandi alguses.....	39
4. 2. Marie Underi salong.....	42
4. 2. 1. <i>Krunt nagu mõis ja romantiline maja</i>	42
4. 2. 2. <i>Meie maja atmosfäär</i>	44
4. 3. Toimetused, seltsid ja muud kokkusaamispaigad.....	48
4. 3. 1. Töökohad ja Buschi maja.....	48
4. 3. 2. Avalikud kõne- ja vaidlusõhtud.....	48
4. 3. 3. „Estonia” teatri- ja kontserdimaja.....	50
4. 3. 4. Kohvikud.....	51
5. peatükk. Underi salongi piirid ja normid	53
5. 1. Kirjavahetuste ühine raamistik.....	53
5. 2. Salongi väline piir.....	58
5. 3. Salongi sisestruktuur.....	62
5. 4. Underi salong ja emantsipatsioon.....	65
III OSA	
6. peatükk. Vilde „jootraha”	67

6. 1. Sündmuste käik.....	68
6. 1. 1. Vilde versioon.....	69
6. 1. 2. „Tabamata ime” vastuvõtt.....	72
6. 1. 3. Eesti Kirjanduse Seltsi versioon.....	73
6. 1. 4. „Jutustuste” ja novelli „Kuival” vastuvõtt.....	75
6. 1. 5. Auhinnast saab toetusraha.....	76
6. 2. Haritlaste suhtumine EKSi tegevusse.....	77
7. peatükk. Underi salongi ja Postimehe ringkonna dialoog.....	80
7. 1. EKSi legitiimsus sõltumatu keskpunktina.....	80
7. 2. Milline kultuur, milline haritlane?.....	85
7. 2. 1. Positiivne kangelane või läbikukkunud kunstnik.....	86
7. 2. 2. Küla ja linn.....	91
7. 2. 3. Seksuaalsus.....	93
7. 3. Ideoloogiate dialoog ja põimumine.....	94
Kokkuvõte.....	99
Summary.....	106
Kasutatud allikad ja kirjandus.....	111

Eessõna

Käesolev töö on katse kirjeldada 20. sajandi alguse Eesti haritlaskultuuri Marie Underi salongikülaliste kaudu. Seda võib määratleda kui juhtumiuurimust tollase Eesti haritlaskonna kohta. Kuigi ühiskonnas valitsenud hoiakutest, arvamustest ja väärtushinnangutest annavad teavet mistahes rühma mõtteavaldused, mõjutasid haritlaskonda kuulunute seisukohad, ennekõike ajakirjanduse veergudel avaldatuna, asjaosaliste kõrval teisigi ühiskonnakihte ja kujundasid ühiskonnas valitsenud hoiakuid.

Salongide lugu on osakultuuri ajalugu, osa argielu ajaloost. Eestis on argieluetoologia esilekerkimine seotud fenomenoloogilise kultuurikäsitlusega. Kaasaegse argieluetoologia tähelepanu keskpunktis on kultuurikategooriad, mis struktureerivad üksikisikute kogemusi ja tegevuspraktikaid ning annavad neile tähenduse. Levinud on arusaam üksikisikust kui aktiivsest kultuuriloojast. Uurimiskese on nihkunud subjektiivsele kogemus- ja tõlgendustasandile. (Kõresaar 2003a: 66)

Minu uurimuse objekt oli aastatel 1907-1917¹ Tallinnas Marie Underi kodus kohtuda tavatsenud haritlasseltskond. Aastate jooksul külastas Underi salongi kümneid erinevatel elualadel tegutsevaid inimesi nii Eestist kui ka Soomest. Nende seas oli ajakirjanikke, kirjanikke, näitlejaid, kunstnikke ja muusikuid, oli ka ametnikke ja haridustegelasi. Salongi tuumiku moodustasid Tallinna loovharitlased.

Eesti salonge on teaduslikult vähe uuritud. Osalt sellepärast toetusin oma töös esmajoones allikatele, kuid ka seepärast, et läheneda teemale võimalikult eelarvamustevabalt ja lasta materjalil enesel rääkida. Seepärast on allikatel järgnevas uurimuses ka suurem kaal, kuigi tutvusin kõigega, mida Underi salongi kohta leidsin ja püüdsin kirjandusloolaste abiga² käsitlustesse kriitiliselt suhtuda. Kultuurimuutuste aspektide nägemiseks uurisin mikrostruktuure, et avastada nende sidemeid makrostruktuuride ehk üldise ühiskondliku organiseerituse ja korraldusega. Mind huvitas kultuurilooma kui protsess – vaatlesin, kuidas üldised

¹ Kuigi lähtuvalt Rutt Hinrikuse soovituselt (eravestluses Eesti Kirjandusmuuseumis 1997. aastal) olen piiritletud Underi salongi tegutsemisaja aastatega 1907-1917 ehk alates Underi Tallinna kolimisest kuni Siuru tekkimiseni, pärines enamik minu kasutada olnud kirju ajavahemikust 1910-1914, mis oli salongi suurima aktiivsuse periood (vrd Adson 1949).

² Suur tänu Rutt Hinrikusele ja Mart Velskrile.

sotsiokultuurilised nähtused väljendusid üksikisiku tasandil ja argielus, kuidas kujundasid need sotsiaalseid võrgustikke ning avaldusid konkreetsetes diskursustes. Olen püüdnud analüüsi siduda võimalikult rohkete ja täpsete kirjeldustega.

Töö koosneb seitsmest peatükist, mis jagunevad kolme ossa. Esimeses osas räägin salongidest üldiselt, paigutades nähtuse Euroopa (vähesel määral ka Põhja-Ameerika) konteksti, ning puudutan ka salongide uurimislugu.

Teises osas kirjeldan Marie Underi salongi ja selle toimimiskeskonda. Pööran tähelepanu füüsilisele ja sotsiaalsele ruumile, milles nood inimesed liikusid, ja asjadele, millega nad end ümbritsesid, eeskätt aga nendevahelisele diskursusele, nagu see avaldub nende kirjades.

Kolmandas osas kõrvutan Underi salongi ühe tema dialoogipartneriga ehk Postimehe ringkonnaga konkreetse sündmuse kaudu (Vilde „jootraha”). Vaatlen, kuidas iseloomustavad sellega seoses üles kerkivad teemad Underi salongi, aga ka laiemalt Eesti haritlasi ja ühiskonda.

Underi salongi tegutsemisajal algas ka Esimene maailmasõda, mille mõju salongiskäinute argielule ma lähemalt ei käsitlenud. Tegemist oli väga spetsiifilise teemaga, mis oleks nõudnud mahukat lisauurimust.

Avaldan tänu Ene Kõresaarele ja Elle Vunderile, samuti Rutt Hinrikusele, Triin Vihalemmale, Mart Velskrile ja kaasmagistrandidele TÜ etnoloogia õppetoolist, kes mind töö valmimise ajal korduvalt oma märkustega abistasid.

I OSA

1. peatükk. Kuidas uurida salongi

1. 1. Eesmärk ja teoreetiline lähtekoht

Käesoleva töö eesmärgiks on uurida 20. sajandi alguse Eesti haritlaste sotsiaalseid võrgustikke ja diskursusi³ Marie Underi salongi kaudu. Püüan oma töös kirjeldada, missugune oli see sotsiaalne ruum, milles salong tegutses – vaadata ning kirjeldada seda keskkonda, kus Underi salongi külalised regulaarselt liikusid ja omavahel kohtusid. Samuti vaatlen sotsiaalset ruumi, mis salongis eksisteeris – missugune oli seal toimunud suhtlus, mis olid selle suhtluse peamised teemad ja millised salongikülaliste põhilised tegevused. Uurin sedagi, millised olid salongi normid ja missugune nende suhe kehtivate konventsioonidega.

Mingit rühma uurides tekib paratamatult vajadus analüüsida ka selle sotsiaalset konteksti – ühiskonda ja sotsiaalset keskkonda, mis inimeste kogemusi ja nende tõlgendamist mõjutab. Ka käesolevas töös olen püüdnud paigutada Underi salongi Eesti kultuurimaastikule üldisemalt. Ühe juhtumi – Vilde jootraha-skandaali, mida käsitlen kui dialoogi taksonoomiliselt võrdsete sotsiaalsete gruppide vahel – kaudu analüüsin, mis oli Underi salongiseltskonna kultuuris olemuslik, ja seda, kuidas see suhestus Eesti haritlaskonnas valitsenud üldiselt levinud kultuuriilmingutega.

See, mida ma esiteks grupisiseseid ja teiseks gruppidevahelisi dialooge uurides püüan leida, on Underi salongi kui rühma sotsiaalne identifikatsioon. Siin põimuvad erinevad tasandid – enese identifitseerimine eesti haritlasena ning enese kui spetsiifiliste hoiakute, huvide ja eesmärkidega haritlase konkreetsem positsioneerimine Eesti haritlaskonna sees. Kuigi konkreetsetes diskursustes on need enamasti tihedalt integreerunud, tegelesin ma oma töös peamiselt just viimase tasandiga. Arvestades olemasoleva materjali lünklikkust, skitseerisin vaid eriti silmatorkavad ja iseloomulikud jooned.

Tööd alustades ei osanud ma arvata, millest kujuneb uurimuse viljakaim aspekt. Mind huvitas eelkõige, missugustele teemadele asjaosalised ise tähelepanu pööravad. Seega lähtusin

³ Mõistan käesolevas töös *sotsiaalsete võrgustikena* 20. sajandi alguse Eesti haritlasi sidunud sotsiaalsete suhete rohkem või vähem hierarhiliselt organiseeritud kogumeid või mustreid, pöörates tähelepanu nii nende kujunemisele kui ka dünaamikale. Küllatki mitmetähenduslikku *diskursust* olen kasutanud paralleelselt nii laiemas kui kitsamas mõistes – kui seisukohtade, käitumuslike mustrite ja hoiakute süsteemi, mis eristub teistest kultuurilise väljenduse vormidest (vt Wuthnow jt 1991a: 133), mida olen uurinud ajaliselt järjepidevate ning teatava sotsiaalse valdkonnaga seostatavate koherentsete kommunikatiivsete aktide kaudu (antud juhul kirjalike tekstidena), millel on selgelt eristatav algus ja lõpp ning osavõtjaskond (vt van Dijk 1998: 194jj). Viimases tähenduses olen kasutanud ka mõistet *dialoog* (vt ka Lotman 1999: 22jj).

kognitiivse antropoloogia põhimõtetest, mille esimesena sõnastas 1956. aastal Ward Goodenough, rakendades antropoloogias lingvistikast pärit eemilise ja eetilise printsiipe: mingi kategooria adekvaatne etnograafiline kirjeldus sisaldab neid eemilisi printsiipe, mida inimesed kasutavad, otsustamaks, kas tegemist on antud kategooriasse kuuluva nähtusega (Goodenough 1956: 195, tsit Kannike 2002: 38).

Tänapäeva etnoloogias on aktuaalsed need teemad ja probleemid, millest inimesed räägivad, mis on neile igapäevaelus tähtsad. Analüüsi puhul on vaja mõista, missuguste kategooriate abil inimesed mõtlevad, milliste vahenditega nad oma maailmavaadet organiseerivad. Kultuurilised teadmised pole juhuslikud, vaid on organiseeritud kategooriatesse, mis suhtestuvad süstemaatiliselt kultuuritervikuga. Etnograafiline analüüs otsib kultuuri osi ja nende suhteid sellistena, nagu kultuurikandjad neid mõtestavad. Seesmine struktuur on teadvustamata, esinedes varjatud kujul. Silmas peetakse eelkõige seda, missugused on teemadevahelised seosed ja milline on kultuuritervik. (Spradley 1979: 92; Skandinaavia kultuurianalüüs 1999: 7jj) Olulised pole üksnes kultuuri teemad, vaid ka nende tekkimine, muutumine ja püsimine, st analüüsis on tähtis nii diakrooniline kui ka sünkrooniline perspektiiv. Rootsi etnoloog Orvar Löfgren on viidanud ohtudele, mida toob kaasa kultuuri käsitlemine autonoomse süsteemina, millel puuduvad sidemed ajalooliselt konkreetse sotsiaalse ja majandusliku reaalsusega (Löfgren 1999a: 19).

Oma analüüsis kasutasin Richard Terdimanni sõnastatud domineeriva diskursuse (või teisisõnu normaalparadigma) ja vastudiskursuse kontseptsiooni, mille kohaselt eksisteerib mistahes kultuuris domineeriv diskursus koos vastudiskursus(t)ega. Domineeriv diskursus väljendab enesestmõistetavaks peetavaid kategooriaid, suhtumisi ja tõlgendusvõimalusi. Läbipaistvaks muutunud kultuurielemendid ja -protsessid omandavad domineeriva staatuse ning määravad lähenemisviisid, kuidas igapäevaseid kultuurinähtusi tõlgendada. Domineeriv diskursus on selektiivne ja ideoloogiline ning hegemooniale pretendeeriv. (Terdimann 1993:15jj) Antonio Gramsci on nimetanud käitumisviise, mille abil kultuur püüab oma positsiooni domineerivaks muuta, kultuurihegemooniaks. Kultuurilise hierarhia loomise püüe ei tähenda niivõrd otsest survet, kui võrd strateegiat saavutamaks kultuurilist või normatiivset-eetilist juhtpositsiooni ja oma grupi kultuuri aktsepteerimist paratamatu ja enesestmõistetavana ka teiste gruppide poolt. (Williams 1977, tsit Löfgren 1999a: 26jj).

Domineeriv diskursus või normaalparadigma pole staatiline vaadete monopol, vaid pigem protsess. Kuna domineerivad traditsioonid on konstrueeritud, on nad sellistena ka küsitavaks muudetavad. Täielikku kultuurilist domineerimist pole eksisteerinud üheski kultuuris, alati on olemas alternatiivsete kultuuridega grupid ja pidev sisedialoog (pinged) toimub ka domineerivas kultuuris eneses. Hegemooniale pretendeerijaid rünnatakse pidevalt, seades kahtluse alla nende kultuuriliste arusaamade legitiimsuse. Kuigi üldjuhul kohtab igasugune kultuurilise domineerimise katse suuremat või väiksemat avalikku vastupanu, ei pruugi konkureerivad paradigmad tingimata alati üksteisega konfliktis olla, vaid võivad pikkade perioodide vältel eksisteerida ka kõrvuti. Et nn vastudiskursused pole enesestmõistetavad, on nad võimelised oma arusaamu ümber orienteerima. Seepärast juhivad vastudiskursused tähelepanu lamenenud ja vääradele üldistustele, mida domineeriv diskursus püüab välistada. (Williams 1977, tsit Löfgren 1999a: 26jj; Terdimann 1993:15jj) Seda protsessi võiks iseloomustada ka dialoogilisuse mõiste abil, mille puhul varasemad ideed põimuvad hilisematega ning tekib mingist kolmandast vaatepunktist ühtne tekst (vt Lotman 1998: 22jj).

1. 2. Allikad

Etnoloogid eelistavad inimeste tegevust mõista narratiivide kaudu (Frykman 1999: 76), sest mitte alati pole uurijal võimalik uuritavat kultuuri ise kogeda – ei ajalises ega ruumilises mõttes. Marie Underi salong tegutses ligi sada aastat tagasi ja kõik sellest osavõtnud on tänaseks surnud. Ei saa külastada nende õhtusi teejoomisi ega neid küsitleda. Toona ei protokollinud salongiõhtuid ju keegi ja see, millest täpselt kõneldi, jääbki teadmata. Ainus, mida saab uurida, on kirjad, päevikud ja muud säilinud märkmed, ja nende põhjal hinnata, millised olid kirjutajate jaoks olulised teemad ning missugused nende arvamused ja hoiakud. Teisisõnu: tuleb katsuda empiirilise uurimise probleemiasetusi kohaldada materjalidega, mida empiiriliste vahenditega enam täiendada ei saa (Honko 1998). Käsitlesin kirju kui diskursuseallikat, võttes analüüsiobjektiks selle, millest räägiti.⁴ Eeldasin, et kõneksvõetud teemad olid nimelt need, mis kirjutajate omavahelises suhtluses olulised olid.

Kasutasin uurimistöös materjali, mis on kogutud Eesti Kirjandusmuuseumi kultuuriloolisse arhiivi. Arvestatavaid päevikumärkmeid Marie Underi kodus aastatel 1907-1917

⁴ Seda, kuidas millestki räägiti, ma allikate fragmentaarsuse tõttu eraldi ei analüüsinud. Diskursuse konteksti konstrueerimiseks ja mõistmiseks kasutasin siiski ka teisi allikaid.

regulaarselt kohtunud inimestest jäänud dokumentide seas ei leidunud. Säilinud kirjavahetus on ebaühtlane, sisaldades erineva pikkusega kirju, reisidelt saadetud postkaarte, õnnitlus- ja tervituskaarte, telegramme ning põgusaid teateid visiitkaartidel. Kirjad erinesid nii teemade kui stiili poolest. Ühelt poolt on ebaühtlus põhjustatud materjali iseloomust – on ju erakirjade näol tegemist väga isiklikku laadi dokumentidega; teisalt tuleneb see ka ajalisest distantsist ning ajaloolistest oludest, sest kirju on kaduma läinud ning hävinud. Vastavalt kultuuriloolise arhiivi profiilile olid mulle kättesaadavad peamiselt kultuuritegelaste kirjad. Seetõttu pole võrdluseks kasutatud nt nn Tallinna kodanlaste või teiste nn tavaliste inimeste kirjavahetusi. Analüüs keskendub ühele haritlastegrupile – Marie Underi salongikülalistele. Et selle rühma toimimiskonteksti täpsemalt mõista, võrdlesin seda teise samaaegse haritlasgrupi – Postimehe ringkonnaga, tehes seda ühe konflikti ehk nn Vilde jootraha-skandaali kaudu. Postimehe ringkonda iseseisvalt kirjeldatud pole. Kuna erinevate haritlasgruppide vahelise dialoogi jälgimiseks osutusid kirjavahetused ebapiisavateks, oli uurimuse teiseks peamiseks allikaks kaasaegne ajakirjandus. Kuna minu allikad olid loodud ammu enne mind ja minust sõltumatutel asjaoludel, püüdsin analüüsida kirjutamiskonteksti, mis allika loomist kujundas.

1. 2. 1. Kirjad allikana

Allikana on kirjad ühtaegu autobiograafilised dokumendid, osa kommunikatsiooniprotsessist ning kirjutajate ühiselt jagatud konteksti väljendus. Samuti annavad isiklikud kirjad infot kirjutajate sotsiaalse miljöö kohta.

Norra etnoloog Knut Djupedal on tähelepanu juhtinud, et kirju kirjutades on inimesed teadlikud saajast või kuulajaskonnast (audience awareness). Kuigi vormiliselt kirjutatakse ühele saajale, arvestatakse tegelikult suurema publikuga. Sellega kaasneb ennetav enesetsensuur, sest kirjutatakse konkreetsele ja tuntud lugejale, kelle reaktsioone suudetakse prognoosida. Hoidudes kahjustamast oma renomeed, välditakse kirjades sageli teemasid, mis kirjutaja arvates lugejat ei köida, teda häirida või pahandada võiksid või mida ühises grupis sündsaks ei peeta. Otsuse selle üle langetab kirjutaja oma kogemustele toetudes. (Djupedal 1989: 56jj) Nii on eksplitsiitselt väljendatud seisukohtade kõrval väga oluline jälgida ka seda, kuidas midagi

väljendati ja millest üldse vaikiti. Kirjades edastatav on kirjutaja isikliku kogemusega seotud lugu, kuid selle sisu väljendab kollektiivselt jagatud hoiakuid.

Kommunikatsioonivormina meenutavad kirjavahetused vestlust. Isiklike kirju kirjutades toetutakse sellele, mis on mõlemale teada. Mõnest sündmustest jutustades ei esitata detailset tervikülevaadet, vaid jäetakse rääkimata asjad, mida kumbki pool niigi teab. See on lugeja ja kirjutaja ühiselt jagatud kontekst, mida nad võtavad oma suhtluse alusena. (Samas: 60jj) Seepärast sobivad kirjad kollektiivsete ideede ja hoiakute uurimiseks paremini kui nt päevikud või autobiograafiad. Kuigi kirjades esitatud seisukohad ei pruugi olla üdini ausad isikliku arvamusena, väljendavad need tõenäoliselt rühma hoiakuid ja annavad informatsiooni kirjutaja enese väärtushinnangute kohta.

Minu vaadeldud kirjavahetused olid reeglina üsna pikaajalised. Ehkki reeglipäraselt kohtuvatel inimestel polnud üldjuhul laialdaseks kirjavahetuseks vajadust, oli tollal kirjade kirjutamisel teine tähendus kui tänapäeval. Kiri oli põhiliseks suhtlusvahendiks üksteisest eemal olevate inimeste vahel. Kõnelemisega võrreldes oli kirjutamine kallim suhtlusviis ja tühjale-tähjale paberit ei kulutatud. Kuid kirja teel on inimesed paljudes asjades ka avameelsemad kui silmast silma suheldes, sest kirjutajat ei häiri vestluspartneri reaktsioonid ega muud välised tegurid. Underi salongiseltskonna kirju iseloomustas vähene formaalsus ja kirjutajate usalduslikud suhted – kirjutamine tundlikel teemadel nagu rahaküsimus, isiklikud nõuanded töö- ja eraeluasjades – ning üsna vaba kõnepruuk – naljatamine ja sinatamine, hüüdnimede ja ebatsensuursete sõnade kasutamine, kolmandate isikute kirumine. Samas olid kirjad allikana väga fragmentaarne materjal ega võimaldanud täielikku ülevaadet asjaoludest, mis inimeste kirjapandut kujundasid ja viisidest, kuidas need igapäeva elu mitmekihilises sotsiaalses kontekstis muutusid. Kirjad pakkusid kultuuri kohta pildikesi, tükke, mille abil võis kirjelduse konstrueerida muid allikaid appi võttes.

1. 2. 2. Ajakirjandus allikana

Uurimuse teise põhilise allikana kasutasin kaasaegset ajakirjandust, mis oli 20. sajandi alguses eri haritlasgruppide peamiseks foorumiks.

Meediat aktiivselt tarvivas ühiskonnas vahendatakse ja konstrueeritakse kultuuri suures osas just meedia enda vahendusel. Ajakirjandus ei edasta üksnes infot ja ajaviidet, vaid ka reprodutseerib kultuurilisi norme ja väärtusi ning peegeldab ühiskonna enesemõistmist, mida

kujundavad sotsiaalsed erinevused ja hierarhiad. Need ühest küljest mõjutavad meediat, kuid teisalt see ka loob ja taastoodab neid. Sellest perspektiivist vaadatuna on ka meedia kasutamine rituaalse ühiskonna loomine, sümboolse korra kinnitamine, milles osalevad erinevad sotsiaalsed jõud ja traditsioonid. (Bechdorf 2001: 251jj)

Ka ajaloolises etnoloogilises uurimuses saab meediatekste kasutada allikmaterjalina mineviku kultuuriliste muustrite ja arengute uurimiseks. Andes infot mõnest sündmusest, teavitab allikas lugejat sellestki, kuidas on olnud kombeks millestki kirjutada (Tuchman 1994: 310jj). Siinjuures võib rääkida ka kultuurispetsiifilistest tõlgendusvõimalustest, sest lugedes eelistatakse ühtesid tõlgendusi ja taunitakse või ei märgatagi teisi (Bechdorf 2001: 261jj).

Kui võrrelda kirjadega, siis iseloomustas 20. sajandi alguse Eesti ajakirjandust viimistletum kõnekood ja sündmuste terviklikumad ülevaated. Samuti olid ajakirjanduses esiplaanil pigem normid, mis iseloomustasid ühiskonda laiemalt. See tulenes auditooriumist – kirjad pakkusid tunnetuse individuaalsusest lähtuvalt suuremat eneseväljendusvõimalust, ajakirjanduses avaldatu nõudis avarama sotsiaalse kontekstiga arvestamist. Suurem formaalsus ilmnes eeskätt retoorikas – nt tekstide iseloomulikes sissejuhatustes ja kokkuvõtetes –, kuid ka arvamusalaldustes. Samuti oli selle perioodi ajakirjandusele iseloomulik suhteliselt suur anonüümsus. Oma nime all kirjutati harva. Autorsust tähistati enamasti initsiaalide või muude tähekombinatsioonidega või jäeti see üldse märkimata ning esineti abstraktselt grupi nimel.⁵

Kuigi töö esmaseks ja olulisimaks allikaks olid inimeste kirjad ja kaasaegne ajakirjandus, ei võimaldanud need uurida mind huvitanud probleemi kõiki tahke. Seepärast kasutasin toetava materjalina ka kaasaegsete mälestusi, olemasolevat pildimaterjali ning hilisemate kirjandus- ja ajaloolaste töid.

1.3. Meetodid

1.3.1. Kvalitatiivne analüüs

⁵ Ilmselt oli enamasti kirjutaja teada, kuid siiski mitte alati. Nii juhtus ka nt Vilde jootraha-skandaali aegses Postimehe ja Tallinna Teataja vahelises konfliktis, mil Postimees pidas esialgu Tallinna Teataja juhtkirjade autoriks Eduard Laamani asemel ekslikult Bernhard Lindet.

Allikate analüüsimiseks kasutasin kvalitatiivse analüüsi meetodikaid, mida sotsiaalteadustes hakati laiemalt rakendama pärast Teist maailmasõda. Siis uuriti psühholoogia ning sotsiaalpsühholoogia printsiipe aluseks võttes meedia ja poliitilise propaganda mõju inimestele ning avalikku arvamust. Peatselt hakati kvalitatiivset analüüsi rakendama teisteski valdkondades – näiteks keele ja kirjanduse uurimisel, psühholoogias ning sotsioloogias. Viimases on kvalitatiivse analüüsi abil uuritud muuhulgas kultuurilisi ja sotsiaalseid mõtlemissüsteeme ning stereotüüpe. Tänapäeval kasutatakse kvalitatiivseid meetodikaid ulatuslikult peamiselt tõlgendavates ja kultuuriteadustes. (Silberman 1974: 253jj; Denzin ja Lincoln 1994: 1)

Kvalitatiivne analüüs on multimeetodiline. Lootuses saada uurimisobjektist parem ülevaade, kombineerivad uurijad erinevaid võtteid ja tehnikaid. Uurimistöö pole alati süstemaatiline ja kindlaid reegleid järgiv protsess, uurijate käsutuses pole positivistlikku tõestusarsenali, mis looks mulje täpsusest, esindavusest ja mõõdetavusest (Skandinaavia kultuurianalüüs: 10). Nähtusi kirjeldatakse komplekssete tervikutena ja rõhutatakse nende tähenduslikke seoseid. Kvalitatiivsete uurimuste spetsiifiline jutustamisviis kujutab endast tihedat, kompleksset, kollaažilikku teksti, mis esitab uurija arusaama nähtusest ja tema tõlgenduse. Püüdmata avastada ainuõiget tähendust, esitatakse pigem erinevaid tähendusvõimalusi, mis diskursuses esile tulevad. (Geertz 1973: 14jj; Denzin ja Lincoln 1994: 2jj; Bechdolf 2001: 261)

Ehkki kvalitatiivset analüüsi iseloomustab rangelt formuleeritud meetodika puudumine, leidub siiski iseloomulikke ühisjooni. Uuritavad olukorrad peegeldavad enamasti objekti igapäevaelu. Kvalitatiivsete meetodite kasutajad rõhutavad reaalsuse sotsiaalset konstrueeritust, uurija ja objekti lähedast sidet ja situatiivsuse mõju uurimusele. Nad soovivad analüüsida sotsiaalseid nähtusi nende loomulikus keskkonnas ning otsivad vastuseid küsimustele, kuidas sotsiaalset kogemust luuakse ja sellele tähendust omistatakse. Uurija ülesandeks on saavutada süsteemne ülevaade uurimuse kontekstist – selle loogikast ja korraldusest, sõnastatud ja kirjutamata reeglitest. (Silverman 1993: 24; Denzin ja Lincoln 1994: 2jj) Oluline koht on ka refleksiivsuse mõistel, mis käsitleb uurija eneseteadvust suhestatuna oma uurimisobjektiga. Rõhutatakse etnoloogiliste uurimuste multikultuurilist aspekti ning uurija isiklike kogemuste põimumist uurimisprotsessiga (Denzin ja Lincoln 1994: 11). Oluline on, et uurija ei paigutaks oma huve kirjeldatavasse kultuurisüsteemi. Uurija on kirjeldamise vahend ja resonator, ei rohkem, aga ka mitte vähem. (Honko 1998)

1. 3. 2. Juhtumianalüüs

Üks viis kvalitatiivse uurimuse tegemiseks on keskendumine juhtumile. Selleks võib olla inimene või ka rühm – perekond, hõim, töökollektiiv, kogukond. Samuti võib juhtumina tõlgendada mingi sotsiaalse protsessi osa. Kvalitatiivsete uurimismeetodite analüüsile keskendunud Robert E. Stake rõhutab, et juhtum peab olema selgelt piiritletav integreeritud süsteem. Süsteem ei pea hästi toimima, kuid peab olema sellisena äratuntav ning omama reeglipärast (patterned) käitumist. (Stake 1994: 236) Antropoloog Clifford Geertz on defineerinud juhtumi kui konkreetse manifestatsiooni laiahaardelisemast kultuurilisest muustrist, mille siseselt sarnaste juhtumite arv võib olla väga suur või isegi piiramatu ja mida valitud juhtum eriti kujukalt iseloomustab. Sel moel elustatakse paradigma ning spetsiifiline tegelik sündmus ja üldistus muudavad teineteise vastastikku mõistetavateks (Geertz 1965: 153jj, tsit Moore 1997: 241)

Juhtumikeskse lähenemisviisi aluseks on arusaam, et sotsiaalsed nähtused on tihti situatiivsed ja mõjutatud paljudest asjaoludest. Juba uurimisobjekti defineerimine on analüütiline ja andmeid selekteeriv valik, mis tuleneb pigem uurimishuvist kui kasutatavatest meetoditest (Stake 1994: 236; Miles ja Huberman 1994: 440). Üldiselt määratletakse ühisjooned teiste samalaadsete juhtumitega, kuid demonstreeritakse ka konkreetse juhtumi ainulaadsust. Lugejale näidatakse, kuidas uuritav-kirjeldatav nähtus konkreetsetes juhtumites avaldub. (Stake 1994: 238jj)

1. 4. Analüüsi käik

Allikaid analüüsides toetusin mitmete uurijate seisukohtadele (Spradley 1979; Stake 1994; Miles ja Huberman 1994; Alasuutari 1995). Kõik nad soovivad dekonstruktivistlikku lähenemist, mille abil püütakse andmetest avastada enam, kui esmapilgul paistab.

Esmane analüüs toimub juba enne tegelikku kogumist, kui otsustatakse töö kontseptuaalse raamistiku, uurimisküsimuste, juhtumi valiku ja uurimisvahendite üle. Kontseptuaalse raamistiku sõnastamisel ja uurimisküsimuste valikul on fokuseeriv ülesanne. (Miles ja Huberman 1994: 430)

Ka kvalitatiivse analüüsi puhul on mõningane kvantifitseerimine otstarbekas. Materjalist jäävad küll meelde värvikad detailid, kuid võivad jääda märkamatuks tavalised, triviaalsed, kuid korduvad ja taustaks oleva kultuurigrammatika seisukohalt olulised teemad. Materjali struktureerimiseks soovitatakse koostada tüpoloogiad, kuna esialgne tekstikorpused on üldjuhul

järeldamiseks liiga ulatuslik ja ebaühtlane. Tüpoloogia sobib sellekski, et uurija saab andmeid vaadata värske pilguga, leida sealt mustreid ning nähtuse üksikosade vahelisi suhteid, mis võimaldavad näha fenomeni suuremat integreeritust, kui esmapilgul paistab. (Miles ja Huberman 1994: 428jj) Osutades valdavatele kultuuriteemadele, hõlbustavad tüpoloogiad üldistamist.

Kogutud materjal kodeeritakse: märgitakse ja grupeeritakse mingitele tunnustele vastavalt. Teksti organiseerimisel tüpoloogiateks ei suru uurija peale enese koode, vaid kasutab neid, mida on kasutanud informandid ise. Eemiliste kontseptsioonide uurimine ei tähenda siiski, nagu tohiks kasutada üksnes neid termineid, mis tekstis esinevad. Kui mõni kultuuriline eristus tekstis korduvalt ilmneb, annab uurija sellele nime kui empiirilisele üldistusele. Nimetus peab nähtust võimalikult täpselt kirjeldama. Eemilist ja eetilist kodeerimist on võimalik ühendada. Täielik loobumine eetilistest konstruktsioonidest ei ole otstarbekas, kuna selliste kontseptsioonide kasutamine uurimuse ajal nn tööriistana lihtsustab uurimisobjekti mõistmist. (Alasuutari 1995: 67jj)

On uurijaid, kes rõhutavad, et üldistada võib alles siis, kui üldistus kehtib terve grupi kohta (vt Alasuutari 1995: 152). Teine osa juhib tähelepanu asjaolule, et igal üksiknäitel on siiski oma eriline profiil, mida võib olla väga raske teisega võrrelda, ning sarnasuste otsimine abstraktsemal tasemel peidab ohtu viia kirjeldus konkreetse juhtumi piiridest välja, analüüsida liiga abstraktselt ja saada ülemääraselt silutud üldistus. Küsimus on üksiku ja üldise ühildamises – kuidas üksiknäide üldist protsessi iseloomustab. Lõppkirjelduse eesmärk pole esitada nähtust universaalselt, vaid esindada juhtumit. (Vt Stake 1994: 245; Miles ja Huberman 1994: 436)

Oma analüüsis kujundas tüpoloogia kuue korrespondentspaari põhjal, kelle kirjavahetus oli pikaajaline ega olnud situatiivse iseloomuga. Need olid Johannes Aaviku ja Eduard Hubeli kirjavahetus aastatest 1912-1916; Eduard Virgo ja Eduard Vilde kirjavahetus aastatest 1912-1915; Eduard Virgo ja Hugo Raudsepa kirjavahetus aastatest 1910-1915; August Kitzbergi ja Karl Jungholzi kirjavahetus aastatest 1911-1917; Bernhard Linde ja Eduard Vilde kirjavahetust aastatest 1908-1909 ning 1914-1917 ja Paul Olaku kirjad Johannes Aavikule aastatest 1907-1917. Viimatinimetatud kirjavahetus on Kirjandusmuuseumis säilinud ühepoolsena, kuid materjalist nähtub, et on eksisteerinud ka teine, umbkaudu sama ulatuslik pool. On säilinud vaid ühe Aaviku kirja konts Olakule. Loetletute hulgas on ka emigratsioonis elanud Eduard Vilde, kellega mitmel rühma liikmel oli pikaajaline ja usalduslik kirjavahetus.

Lisaks on analüüsisin ka teiste salongiskäinute kirju, sealhulgas nii vähestest kirjadest koosnevaid kirjavahetusi kui ka üksikuid kirju. Neis ilmnevat arvestasin toetava lisainformatsioonina konkreetsete teemade juures. Üldistasin siis, kui see kehtis terve grupi kohta, kuid kirjeldamisel arvestasin ka negatiivseid näiteid.

Kuna ajakirjanduse kui allika funktsioon minu töö seisukohalt oli teistsugune, siis meediatekstide põhjal ma tüpoloogiad ei kujundanud. Seevastu oli meediatekstide analüüsis suurema tähelepanu all retoorika – missugused olid kasutatavad (väljendus)vahendid, kuidas suunati lugeja soovitatavate järeldusteni, milliseid arvamusi peeti iseenesestõistetavaks (vt Alasuutari 1995: 95).

Kuna uurimuse aluseks olnud teksti pole võimalik siinkohal täiemahuliselt esitada, püüan järgnevas uurimuses demonstreerida iseloomulikumaid suundumusi ja tsiteerida tüüpilisemaid või ilmekamaid löike kirjadest ja ajakirjandusest. Tsiteeritava teksti kirja pilt on jäetud muutmata, vaid kirjades leiduv tähemärk *w* on asendatud tähemärgiga *v*. Muutmatult on esitatud ka dateeringud – ajalehtede ja tihti ka kirjade puhul on kasutatud topeltdaatumeid, sest Euroopas kehtis gregooriuse kalender, Vene impeeriumis aga kasutati 14. veebruarini 1918 juuliusse kalendrit. Minupoolsed märkused ja täiendused on esitatud nurksulgudes.

2. peatükk. Salongide uurimisloost

Salonge ja teisi mitteametlikke vabatahtlikult kujunenud rühmi on uuritud mitmetes erinevates distsipliinides erinevate teoreetiliste suundade valguses ja paljudest vaatepunktidest. Mõlemast soost salongipidajad ning -külalised on loonud suurel hulgal tekste – kirju, päevikuid, lüürikat, reisikirju ning romaane. Alates 19. sajandi keskpaigast on neid uurinud ja analüüsinud ka ajaloolased ja kultuuriloolased. Uuesti on välja antud kirju, päevikuid ja muud salongides liikunud literaatide loomingut. (Klitgaard Povlsen 1998: 18) Palju sel perioodil salongide kohta kirjutatust kannab vähese allikakriitika pitsarit (vt Ortmann 2001), kuid leidub ka tõsiseltvõetavaid uurijaid. Vene kirjandusteadlane M. Aronson püstitas juba 1920. aastatel küsimusi, mis on hilisemas salongi uurimuses kujunenud kesksseteks – nt salongide roll autori kunstnikunäo kujunemisel või kirjanduse retseptiooni problemaatika (vt Аронсон 2001).⁶

Süsteemaatilisem analüüsiv salongi uurimus algas siiski alles 1960. aastatel. 20. sajandi teisel poolel huvitusid mitmed humanitaar- ja ühiskonnateadlased inimeste igapäevaelust ning mõtteviisist ja meie tänase maailmapildi kultuurilistest juurtest. Hakati otsima vastuseid küsimustele, kui palju mõjutab kultuur seda, kuidas inimene mõtleb ja kogeb ning mil määral on kategooriad, mille abil kirjeldatakse inimeste mõtlemist, käitumist, eesmärke ja vajadusi, kultuuriliste muutuste tagajärg. Neile aspektidele pöörasid tähelepanu nt Prantsuse annalistide koolkonna esindajad, kes püüdsid ajaloolisi allikaid kasutades avastada inimeste maailmavaadete inertseid, varjatud ja ebateadlikke hoovusi ning selgitada, kuidas neid erinevates ühiskondades luuakse ja taasluuakse. (Löfgren 1999b: 57jj) Sarnasest uurimisperspektiivist lähtusid ka Pierre Bourdieu, Norbert Elias, Michel Foucault, Richard Sennet, E. P. Thompson, Raymond Williams. Uue suuna lähenemisviis oli interdistsiplinaarne, jäädes humanitaarteaduste ja sotsiaalteaduste

⁶ Esmatrükk ilmus 1929.

piirimaile. Seda on nimetatud ajalooliseks antropoloogiaks, kultuurisotsioloogiaks, mentaliteediajalooks. (Frykman ja Löfgren 1990: 2) Sama uurimisperspektiivi jätkab ka Skandinaavia kaasaegne kultuurianalüüs, nt varem siteeritud Rootsi etnoloogid Orvar Löfgren ja Jonas Frykman.

Peamiseks tõukeandjaks salongiurimustele kujunes aga sotsioloog Jürgen Habermasi 1962. aastal avaldatud 18. sajandi Euroopa avalikkuse struktuurimuutust käsitlev töö (vt Habermas 2001).⁷ Kirjeldades poliitiliselt funktsioneeriva avalikkuse sündi, määratles Habermas selle eelvormina nn kirjandusliku avalikkuse – tema järgi olid 18. sajandi salongid kirjandusliku avalikkuse teatavat liiki institutsioon. Need tegutsesid peamiselt Prantsusmaal ja toimisid (pool)avaliku (poliitilisi) arvamusi kujundava foorumina. Samalaadseid funktsioone omistas Habermas ka Inglise kohvikutele ja klubidele ning Saksa valgustuseltsidele. Salonge eristas aga viimastest nende eksisteerimine tihti aristokraatlikus miljöös, samal ajal kui kohvikutes, klubides või seltsides toimivad foorumid olid avatud ka kodanlastele.⁸ (Habermas 2001:77jj)

Habermasi tööst inspireerituna hakkasid salongide vastu huvi tundma teisedki sotsiaalteadlased, samuti ajaloolased, kirjandusteadlased, teadusloolased ja muud kultuuriuurijad. Mõned Habermasi mõjul valminud tööd käsitlevad salongide lugu aja jooksul küll teisenenud, kuid järjepidevalt toimunud arenguna õukonna ümber keskendunud aristokraatlikelt salongidelt kodanlike ja intiimsemate suunas ning poliitilise orientatsiooniga salongidelt esteetilise suunitlusega (kirjanduslike ja muusikaliste) salongide suunas. Seejuures nähakse neid enamasti mastaapse moderniseerumisprotsessi koostisosade või ühendusülidena. Peamiselt nn klassikalistele Berliini salongidele⁹ keskendunud kultuuriuurija Petra Wilhelmy on väitnud, et kuigi iga salong kujutas endast ainulaadset sotsiokultuurilist organismi, kes elas oma elu, oli see samal ajal seotud ka teiste salongide ja seltsidega ning sel kombel osa suuremast kultuuriringlusest, mis lõi tingimused 19. ja 20. sajandi kultuuriinstitutsioonide kujunemiseks (Wilhelmy on silmas pidanud eeskätt kirjanduslikke, kuid ka muusika ja kunstiga seotud organisatsioone). Tema seisukohti jagab sama perioodi Saksamaa kirjanduslikke salonge uurinud Peter Seibert, kes on kirjeldanud salonge kui foorumit kirjandusliku toodangu ja retseptiooni jaoks ning viidanud nende tähtsusele sõltumatu autori, lugemispubliku ja professionaalse

⁷ Originaal ilmus 1962, raamatu eestikeelne tõlge 2001.

⁸ Hiljem on Habermas revideerinud oma jäika klassifikatsiooni kultuurilise, poliitilise ja muu avalikkuse vahel eeldades, et 18.-19. sajandil eksisteeris teisigi avalikkuse vorme (vt Habermas 2001: eessõna).

⁹ Ajavahemikus 1780-1914 Berliinis tegutsenud peamiselt kodanlikud salongid.

kirjanduskriitika kujunemisel. (Wilhelmy 1989 ja Seibert 1993, tsit Scott Sørensen 1998: 11) Mõlemad uurijad on käsitlenud 19. ja 20. sajandi jooksul arenenud ja salongides toimunud suhtlusega tihedas seoses olnud esteetilise kultuuri professionaliseerumist ja laiemalt avalikuks muutumist. Nad on juhtinud tähelepanu paradoksile, et kuigi kirjanduslikes salongides võisid mõlemast soost isikud esineda nii autori, publiku kui ka kriitikuna ja sellisena tasakaalustas kirjanduslik salong ühiskonnas kehtivat sugudevahelist ebavõrdsust, kujunes samal ajal välja hilisematele kirjanduslikele institutsioonidele iseloomulik olukord, kus mees oli kunstniku ja kriitiku rollis, naine aga publiku osas. (Scott Sørensen 1998: 12)

1960. aastate lõpus said salongid feministlike uurijate vaatlusobjektiks, eriti Saksamaal ja Prantsusmaal. Üks varasemaid oli peamiselt kirjanikuna tuntuks saanud Ingeborg Drewitz, kes oma Berliini salongidele keskenduvast tööst käsitles neid kui esimesi paiku Saksamaal, mis võimaldasid naise emantsipatsiooni (Drewitz 1979).¹⁰ 1970. aastatel ning hiljemgi määratleti salonge kui vaimukate naiste vaba väljenduse ruumi (vt Lougee 1976; Heyden-Rynsch 1992). Uurimused muutusid kriitilisemaks, samuti toetuti uutele allikatele ning varemkasutamata arhiivimaterjalidele (Klitgaard Povlsen 1998: 18).

Multidistsiplinaarse taustaga kultuuriuurija Verena von der Heyden-Rynsch on käsitlenud kogu Euroopa salongitraditsiooni, mida ta mõistab kokkukuuluvana ja naise ümber keskenduvana ning tervet maailmajagu hõlmavana (Itaaliast lõunas Skandinaaviamaadeni põhjas ja Portugalist läänes Venemaani idas). Ajas ulatus salongitraditsioon tema hinnangul renessansist kuni 20. sajandi alguseni välja. Traditsiooni juured ulatuvad keskaegsesse Euroopasse. Heyden-Rynsch põhitees on, et 18. sajandi lõpu ja 19. sajandi alguse salongitraditsioon oli eripärane ja nüüdseks kadunud naiseliku kultuuri kõrgaeg. Salongikultuuri iseloomustas elav sotsiaalne läbikäimine ning vestluse, hoiakute ja maneeride estetiseerimine. See oli traditsioon, mis kätkes samaaegselt suveräänset esteetilist tegevust ja teisalt unikaalset sugudevahelist interaktsiooni. (Heyden-Rynsch 1992)

Wilhelmy, Seibert ja Heyden-Rynsch tunduvad salonge ja nn naiskultuuri idealiseerivat, kuid tõstatatud on ka teistsuguseid probleeme. Saksa ajaloolane Ulrike Weckel (1996) on käsitlenud salonge uute ja vanade konventsioonide ning uute ja vanade klasside vahelise kommunikatsiooni aspektist. Mitmed saksa, inglise ja prantsuse salongikultuuri puudutavad tööd

¹⁰ Esmatrükk ilmus 1965.

näitavad, et salongidel on olnud otsustav mõju ajastu poliitilisele ja kultuurilisele elule ja pööravad tähelepanu salongiperenaiste endi kirjanduslikele ja muudele kunstilistele saavutustele. Teadusajaloolane Mary Terrall (1996) on rõhutanud salongide mitmekesist ja kontrastiderohket iseloomu, mida ta põhjendas nende kujunemise ja arenemisega vastuolulises akadeemilises traditsiooni ja buduaariõhustiku sõlmpunktis. Terrall on demonstreerinud, kuidas uute teadusharude uurimistulemused ja žargoon kaasati prantsuse valgustussalongide teaduse, poliitika, kunsti või erootika ümber toimunud diskussiooni ning võeti seal kasutusele argumentidena. (Scott Sørensen 1998: 12)

1990. aastate lõpus valmis Taani, Soome, Norra ja Rootsi teadlaste ühine uurimus Põhjamaade 1780.-1850. aastate salongidest. Erineva taustaga uurijate seas oli kirjandus- ja muusikateadlasi, kultuuriloolasi, naisküsimumusega tegelejaid ja meediateadlasi. Sarnastest kultuuriteoreetilistest raamidest lähtuvas interdistsiplinaarses töös on salonge vaadeldud kui sotsiokultuurilisi murdepunkte rahvusriikide ja rahvuslike majanduste koidikul, kui ühist ruumi aristokraatia ja kodanluse vahel esteetika, poliitika ja teaduse vahelises pingeväljas ning seostatud salongidele iseloomulikke jooni paljude tänapäeval modernistlikena mõistetavate kultuuriliste, mentaalsete ja sotsiaalsete nähtustega (Scott Sørensen 1998: 11). Anne Scott Sørensen ja Karen Klittgaard Povlsen on analüüsinud salongide ajalugu, nende kultuurilisi taustsüsteeme ja tüüpilisi žanre (Scott Sørensen 1998; Klittgaard Povlsen 1998). Eva Öhrström annab ülevaate Põhjamaade muusikasalongidest, mida ta on käsitlenud kirjanduslike salongide jätku või järeltulijatena (vt Öhrström 1998). Elisabet Mansén on sama uurimuse raames vaadelnud salongide miljööd, uurides eeskätt nende füüsilisi toimimisruume ja esemeid (vt Mansén 1998).

Vabatahtlikult kujunevate mitteformaalsete rühmade teemaga haakub ka 1970. aastatel alguse saanud ning annalistide ja mentaliteediajaloo koolkondade lähenemisviisidest inspiratsiooni ammutanud rahvusvaheline interdistsiplinaarne uurimisala, mida on nimetatud raamatu(aja)looks (*the history of the book*). Selle suuna esindajad keskenduvad kultuuriajaloole raamatu ja tema ajaloolise rolli uurimise kaudu. Üks selle distsipliini silmapaistvaid uurijaid Robert Darnton on ala eesmärgid sõnastanud kui trükisõna kaudu suhtlemise sotsiaalse ja kultuurilise ajaloo, mille eesmärgiks on mõista, kuidas ideid on trükis avaldamise abil edasi antud ja kuidas on trükisõna viimase viiesaja aasta jooksul mõjutanud inimkonna ideid ja käitumist. Nende hinnangul on igasugune kirjandusteoses tõstatuv tähendus ja väärtus sotsiaalselt konstrueeritud ja mõjutatud loomis- ja taastootmissituatsiooni kujundavatest ajaloolistest

faktidest. 1990. aastatel hakati tähelepanu pöörama ka trükkimata ja isegi mitteverbaalsetele tekstidele. Hoolimata sellest, kuidas uurijad oma objekti määratlevad, fokuseerivad nad oma tööd nii või teisiti mõnele nn tekstisotsioloogia aspektile ja uurivad nii tekstiloomete tehnilisi, poliitilisi ja institutsioonilisi aspekte kui ka tekstide tootmist, levitamist ja vastuvõtmist, tekstide mõistmist ja nende sotsiaalset mõju. (Winship 1993: 91jj) Selle kontseptsiooni raames on muuhulgas uuritud rühmades toimuvat tekstide kollektiivset retseptsiooni (vt Long 1993).

Eesti salonge on teaduslikult vähe uuritud. Ajaloolastest on vaid Mart Laar avaldanud artikli Koidula salongist (1999), analüüsides seda suhtlusvõrgustiku vaatepunktist. Teisi eri aegadel Eestis tegutsenud salonge, sh Marie Underi oma, iseseisvalt käsitletud ei ole. Eesti kirjanduse ülevaateostes¹¹ Underi salongi ei mainita, biograafilistes kirjanduskäsitlustes piirduakse põgusate kirjeldustega. Underi salongist tehakse juttu eeskätt tema isikut käsitlevas kirjandusloos – Erna Siirak artiklis „Marie Underi varasest isikuloost” (Siirak 1987: 104, 111jj), Rutt Hinrikus artiklis „Printsess ja Kaanekukk” (Hinrikus 1997: 1108) ja albumis „Marie Under” (Hinrikus jt 2003). Samuti märgivad seda Endel Nirk oma käsitluses Ants Laikmaast „Kaanekukk” (Nirk 1977: 222jj) ning Oskar Kruus oma (kirjandusteadlaste poolt palju naeruvääristatud) „Apokriiva lugudes” (Kruus 1983: 188jj). Kõikidel juhtudel on tegemist salongi pelga mainimisega, mille aluseks näib olevat Artur Adsoni mälestusraamatutes kirjutatu.¹²

Küll on aga uuritud Underi salongi tegutsemisajajärku. Ajaloolased Toomas Karjahärm ja Väino Sirk on avaldanud mahuka uurimuse Eesti haritlaskonna kujunemisest 19. sajandi lõpus ja 20. sajandi alguses (1997). Võrdlemisi palju on kirjutatud Eesti seltsiliikumisest, analüüsides selle kaudu eesti ühiskonna teisenemise mehhanisme tsaariaja lõpus (vt Jansen ja Arukaevu 1995). Käesolevas töös olen toetunud ka Ea Janseni tehtud sünteesivale artiklile selle perioodi kultuurielu kohta (1990). Etnoloog Elle Vunder on käsitlenud Eesti ühiskonna moderniseerumist, keskendudes muutustele traditsioonilises talupojakultuuris (2003). Eesti teatri arengujoontest 20. sajandi alguses on kirjutanud Karin Kask (1990), uuritava ajajärgu ajakirjanduse kohta on avaldanud põhjaliku artikli Epp Lauk (1990). Olen oma töös kasutanud ka kirjandusteadlase Krista Aru uurimusi (1998 ja 1999).

¹¹ Vt nt „Eesti kirjanduse ajalugu” III ja IV köide (1969 ja 1981); „Eesti kirjanduslugu” (2001).

¹² Underi kaasaegne, salongikülaline ja abikaasa Adson on Underi salongi kirjeldanud oma mälestusraamatutes „Siuru-raamat” (1949) ja „Marie Underi eluraamat” (1974).

Samuti on kirjandusteadlased teinud rea kirjanduse kontekstile või raamistikule keskenduvaid modernismiuurimusi. Huvitavaid perspektiive avavad Jaan Undusk ja ajaloolane Toivo Ülo Raun: Raun (1980) on demonstreerinud võimalust kasutada ilukirjandust sotsiaalajaloo allikana ja Undusk (1986) on analüüsinud 20. sajandi alguse mõistetekasutuse taustsüsteeme oma Tuglase realismi-mõistet ning 20. sajandi alguse kultuuri käsitlevas töös. Tiit Hennoste avaldas aastatel 1993-1997 ajakirjas Vikerkaar loengusarja Eesti modernismist, samuti on Sirje Olesk nn uusajaloolise suuna raames käsitlenud modernismi Eesti luules ja selle konteksti (Hennoste 1993-1997, 2003a, 2003c; Olesk 2002a, 2002b). Oleski sõnul on uusajaloolisus (*new historicism*, ka *historical contextualism*) dekonstruktivistlik metodoloogia selleks, et lugeda tekste suhestatuna ajaloo; seda meetodit kasutava uurijad rõhutavad individuaalsust kindla ajaloolise diskursuse raames. Taotlemata mineviku taasloomist uurivad uusajaloolise meetodi rakendajad seda protsessi, mille kaudu minevik on konstrueeritud. Uusajaloolased käsitlevad ajalugu tekstuaalse nähtusena ning ilukirjanduslikke tekste ajalooliste allikatena, mille kaudu uurida implitsiitseid võimumehhanisme. (Olesk 2002a: 13jj)

Hennoste on kasutanud kirjanduse analüüsimiseks antropoloogiast mõjutatud lähenemisviisi ehk kultuurisituatsiooni kontseptsiooni, kohandades algelt traditsiooniliste kultuuride ja keele varieerumise uurimiseks kasutatud mõistestikku kirjanduse analüüsimiseks (vt Hennoste 2003b ja 2003d). Kontseptsiooni aluseks olev terminoloogia pärineb USA antropoloogilt ja lingvistilt Dell Hymesilt, kelle vaatepunkte on mitmed hilisemad uurijad edasi arendanud. Taoline lähenemine võimaldab vaadata kirjandust ühises mõistesüsteemis teiste kultuurinähtustega, alates tänavavestlusest ja lõpetades jumalateenistusega. (Hennoste 2003b: 30) Hennoste on sellest lähtekohast analüüsinud eesti kirjanduse periodiseerimist (vt Hennoste 2003d) ja visandanud uurimisküsimusi rahvuskirjanduse vaatlemiseks (vt Hennoste 2003b).

3. peatükk. Salong kui kultuurilooline fenomen

3. 1. Salongi mõiste

Põhjamaade salonge uurinud Taani kultuuriloolaste Anne Scott Sørenseni ja Karen Klittgaard Povlseni järgi on sõnal *salong* vähemalt kolm tähendust.¹³

¹³ Sørensen ja Povlsen toetuvad peamiselt Seibertile (1993: 9jj) ja Vilhelmyle (1989: 1. peatükk). Erinev leksika mõiste *salong* kohta vt ka: Meyers Konversations Lexikon 1874-78, Bonniers Konversations Lexikon 1937-48, Большая Советская Энциклопедия 1949-58 ja 1969-81, Meyers Neues Lexikon 1961-69, Brockhaus 1966-81, ENE 1968-78, Bra Böckers Lexikon 1976-84, EE 1985 - 2003. Mõistet *salong* ei kohta inglise standardleksikas, vt nt Encyclopaedia Britannica (1953 ja 1990).

3. 1. 1. Salong kui arhitektooniline ruum

Selles tähenduses kasutas sõna *salong* 1664. aasta paiku esimest korda prantsuse kirjanik Jean Loret. Kultuuriuuriija Peter Seiberti hinnangul tuleb sõna kastiilia keelest. (Seibert 1993: 9, tsit Klittgaard Povlsen 1998: 19) Aristokraatide paleedes nimetati salongiks formaalsetel või esinduseesmärkidel kasutatavat suurt peosaali, kus aristokraadid tavatsesid vestelda, muusikat kuulata, tantsida, laulda ja koketeerida. Suurtes aadlilossides oli tihti mitmeid salonge (nt sinine, roheline, hiinapärase salong). Alates 18. sajandist püüdis ka suurokodanlus, kes võttis üle aristokraatiale omase arhitektuuri, sisustada mõne oma eluruumi salongina, mis funktsioneeris vastuvõturuumina. Võimaluse korral ehitati oma majadesse mitugi salongi – muusika-, suitsetamissalong jm. Hiljem proovis ka keskkodanlus – kuigi vähemal määral – seda endale lubada. Tänapäeval teatakse ja kasutatakse sõna *salong* selles tähenduses näiteks juuksuri- või arvutisalongide puhul. (Scott Sørensen 1998: 10jj; Klittgaard Povlsen 1998: 19)

Ruumilise asetuse järgi defineeris *salongi* ka sotsioloog Jürgen Habermas, kes on oma „Avalikkuse struktuurimuutuses” määratlenud salonge vastavalt nende paiknemisele privaatse-avaliku¹⁴ skaalal 18. sajandi Euroopa ühiskondades. Salongid olid aristokraatia ja suurokodanlaste külalistetoad, kõige vähem privaatseid ruumid nende kodudes. Kuid need ei kuulunud ka avalikku ruumi nagu kohvikud ega kujutanud endast kinnisi seltskondi nagu lugemisseltsid, vabamüürlaste loožid või klubid sellistena, nagu need 18. sajandil eksisteerisid. Salongid olid poolintiimsed või poolavalikud, teatav puhvertsoon kolme sfääri – intiimse, avaliku ja ametliku – vahel. (Habermas 2001: 98jj)

Nii Habermas kui ka Euroopa salongideuuriija Verena von der Heyden-Rynsch märgivad, et salongid lõid raamistiku, milles aadellik-õukondlik seltskond ja vaimu- ning kunstiilma esindajad omavahel kokku puutusid. Habermas nägi prantsuse salonge, inglise kohvikuid ja saksa valgustusseltse „publiku kui kriitiliselt diskuteerivate eraisikute” ideaalse mudelina. Need paiknesid eri sfääride kokkupuutepunktis, kus haakusid nii privaatne tööelu, intiimne (perekondlik) elu ja avalik diskussioon. (Habermas 2001: 98jj; Klittgaard Povlsen 1998: 17) 18.

¹⁴ Habermasi järgi iseloomustas privaatse (peamiselt perekonnaga hõlmatud) ja avaliku sfääri vastandamine kodanluse viisi organiseerida oma igapäevaelu. Kodanlikku avalikkust mõistis ta publikuks koondunud eraisikute sfäärina, kus toimus diskussioon võimudega üldiste reeglite üle eeskätt kaubaringluse ja ühiskondliku töö sfääris ning mis omandas riigi ja ühiskonna vahelises pingeväljas eksplitsiitsed poliitilised funktsioonid. Poliitiliselt funktsioneeriva avalikkuse eelvormiks oli nn kirjanduslik avalikkus, mis tekkis 18. sajandil tärgava kodanluse esialgu veel (pool)intiimsetes ringides toimuva dialoogi käigus aadellik-õukondliku seltskonnaga ja mille institutsioonideks olid Inglismaal kohvikud, Prantsusmaal salongid ja Saksamaal õpetatud lauaseltsid. Habermas paigutab sellise avalikkuse küll samuti privaatse sfääri, kuna tegemist on eraisikute avalikkusega. St eraisikute sfääri siseselt on võimalik eristada privaatset sfääri ja avalikkust. (Habermas 2001: 77jj)

ja 19. sajandil liikus salongides isegi vaimulikke. Õukonna ja vaimuilma dialoogis kujunes uus kultuurieliit – Habermas nimetab seda kirjanduslikuks avalikkuseks –, mille osa arvamusteloomes ja ühiskonnaelu muutustes oli tähelepanuväärne. (Habermas 2001: 81jj; Heyden-Rynsch 1992: 14)

3. 1. 2. Salong kui tegevusruum

Sõna *salong* viitab seltskondlikule lävimisele nii itaalia, hispaania, prantsuse, saksa kui ka Põhjamaade etümoloogias, tähistades sotsiaalset ja mentaalset ruumi koos vestluse, seltskonna, esteetilise kasvatusena ja omaenese normidega. Kuningate ja aristokraatide losside uhkeid peosaale kasutati meelelahutuslikel eesmärkidel bankettideks ja ballideks. Nad jäid äärmiselt reglementeeritud sotsiaalse läbikäimise raamistikuks. (Scott Sørensen 1998: 11; Klittgaard Povlsen 1998: 19) Samuti oli reglementeeritud salongis toimuv seltskondlik suhtlus ja reeglitest kinnipidamise üle valvas salongiperenaine. Suhtlemine salongides polnud siiski nii jäigalt konventsionaalne kui õukonnas (Elias 1983: 52).

Salongisuhtlus oli arvamusi ja maitset kujundav foorum privaatsel läbikäimise vormis, mis sidus erinevatest geograafilistest paikadest ja sotsiaalsetest gruppidest pärit inimesi. Niisugune salong on eksisteerinud erinevatel aegadel, kuid kõige enam esines seda Euroopas aastatel 1780-1850. (Scott Sørensen 1998: 10) Heyden-Rynsch on rõhutanud salongivestluse kunstilist-stilistilist momenti: kõneluste juurde kuulus esteetiline mängulisus, lõbusus ja lõõgivalmidus ning vihjete kompleksus (Heyden-Rynsch 1992: 16jj) Poolprivaatsel esteetiliselt orienteeritud seltskondliku läbikäimise tähenduses kasutas sõna *salong* esimesena kirjanik Germaine de Staël oma 1807. aastal ilmunud romaanis „Corinne” (Heyden-Rynsch 1992: 15; Klittgaard Povlsen 1998: 19).

3. 1. 3. Salong kui kunsti eksponeerimise ruum

Sõna *salong* see tähendus pärineb 1667. aastast, mil Louis XIV sponsoreeris Louvre’is *Salon d’Apollon*’is toimunud kunstinäitust. 1737. aastast peale hakkasid näitused toimuma igal aastal. 19. sajandi keskel, kui näitusi hakati korraldama mujal, jäi sõna tähendus kunstisaalina püsima. (Scott Sørensen 1998: 11jj)

Vene kirjandusloolane M. Aronson on eristanud *salongi* ja *ringi*. Tema määratluse järgi oli ring väiksem ja intiimsem, salong avalikum, suurilmalikum ja peamiselt aristokraatiaga seostuv suhtluspaik. Ringidesse koondusid kirjanikud, salongi pigem lugejad. Salongide puhul olid olulised perekondlikud sidemed ja seltskondlik positsioon ning üldse kõikvõimalikud isiklikud võrgustikud, mistõttu võis salongidesse sattuda ka selliseid inimesi, kellele salongi põhilised teemad olid tundmatud. Salongis oli oluline võõrustaja isik, kes ühendas erinevaid ja sugugi mitte alati üksmeelseid külalisi. (АРОНСОН 2001: 30jj) Ringid koondasid tihti kindlate stiilieelistustega autoreid, mõnikord loodigi neid konkreetsetel kirjanduslikel eesmärkidel (samas: 76).

Aronson toob välja veel ühe liigi – kirjanduslik õhtu –, vastandades seda salongile. Kirjanduslikke õhtuid iseloomustas suurem demokraatia külaliste osas, seal kohtusid kirjanikud omavahel, aga ka teiste kunstialade esindajatega. Neist õhtutest sündisid ajakirjad, lugemisgrupid (kus kirjanik luges ette oma loomingut) ja kirjanduslikud organisatsioonid. (Samas: 30jj)

Salongi mõistet on erinevatel aegadel ja paikades mitmeti kasutatud. 18. sajandi Prantsusmaal igapäevase kirjanduslikke kohtumisi reeglina salongiks ei nimetatud. Rafineeritud seltskondliku kohtumispaiga tähenduses eelistati öelda *bureau d'esprit*. (Heyden-Rynsch 1992: 15) Samuti tähistati teadlaste ja teadusest huvitatud naiste salongilaadseid kooskäimisi sõnaga *société*. Näiteks kirjeldas kirjanik J. F. Marmontel 18. sajandil Germaine de Staël'i isale Jacques Necker'ile ühte ja sama seltskondlikku läbikäimist esmalt kui kirjanduslikku *société*'d ja hiljem ka kui *salongi*. (Seibert 1993: 11, tsit Klittgaard Povlsen 1998: 20) Alles restauratsiooniperioodil 1815-1830 hakkas sõna *salong* tähistama eeskätt kirjanduslikku salongi. Sellisena levis mõiste Saksamaale.

Saksamaa kodanlikes seltskondades jäädigi sõna *salong* kasutuselevõttus siiski äraootavale seisukohale, sest vastupanu kõigele prantsuspärasele oli suur, eriti pärast Preisimaa vallutamist Napoleoni poolt 1806. aastal (Herz 1991: 18). Näiteks eelistas Berliini tuntud salongipidaja Rahel Levin-Varnhagen oma salongiõhtuid nimetada teeõhtuteks; ka teised Berliini salongiperenaised kasutasid pigem nimetusi *kirjanduslik* või *esteetiline teeõhtu*. 1830. aastatel omandas sõna *salong* Saksamaal selgelt negatiivse kõla, hakates tähistama pealiskaudseid läbikäimismorme. (Seibert 1993: 14jj, tsit Klittgaard Povlsen 1998: 20)

Põhjamaades tarvitas mõistet *salong* Prantsuse kultuurist mõjutatud aristokraatia – selle kohta on teateid Soomest ja Rootsist –, samal ajal kui kodanlikud seltskonnad eelistasid kasutada *teeõhtu* või *ringkond*, mille kohta on teateid Norrast ja Taanist (Klittgaard Povlsen 1998: 19jj).

Eestis on salongilaadse suhtluse tähistamiseks samuti kasutatud erinevaid määratlusi. Nii nimetati 19. sajandi lõpu Väike-Maarja kirjandushuviliste kogunemisi *kirjanduslikuks parnassiks* (Liiv 1930: 15), Jaan Tõnisson tavatses oma vastuvõtte kutsuda *teeõhtuteks* (Pukits 1938: 265; Roos 1938: 523). Marie Underi kodus toimunud seltskondliku suhtlemise kohta on kaasaegsed kasutanud väljendit *kirjanduslik* või *boheemlik salong* (Adson 1949: 29; Raudsepp, EKLA f 92 m 41: 1: 270). Mitteformaalse suhtluse tähistamiseks kasutati ka sõna *ringkond*, mis tähendas mõttekaaslaste seltskonda, seda siiski rangelt piiritlemata. Mõistet *seltskond* tarvitati seevastu laiemas avalikkuse tähenduses, mida ei seostatud konkreetsete isikutega.

3. 2. Salongide ajaloost

Kirjanduslikel salongidel on selja taga pikk traditsioon ja mitu õitseaega. Nad on esile kerkinud pea kõikides Euroopa maades ning ka mitmel pool Põhja- ja Ladina-Ameerikas.

Millal tekkisid esimesed salongid, on praegu raske määratleda. Heyden-Rynsch on näinud nende algeid juba antiikaegsetes seltskondlikes kogunemistes, mida juhtis nii koketi kui haritlase omadusi ühendav perenaine. Tuntud on 5. sajandil e. Kr. Kreekas elanud hetäär Aspasia, kes antiikkirjanduse kohaselt oli olnud nii ilus kui ka vaimukas ja omanud poliitilist võimu Ateena strateegi Periklese armukese ja tema poja emana.

Heyden-Rynsch jutustab ka 12. sajandil elanud Akvitaania hertsoginnast Eleanorist, kes asutas nn muusadeaedu, kus aadlikud võisid kuulata kuulsate trubaduuride lüürikat ja vestelda esteetilistel teemadel. Eleanoritütred jätkasid traditsiooni Inglismaal, Saksamaal ja Prantsusmaal.

Nii Aspasia kui Eleanor on olnud hilisema salongitraditsiooni inspireerijateks. 18. sajandil nimetasid paljud salongiperenaised end Aspasia järgi; samuti anti see nimi mitmetele ajakirjadele. 18. sajandi lõpul, mil kasvas huvi keskaja vastu, viidati meelsasti Eleanorile. (Heyden-Rynsch 1992: 24jj)

Salongide arenemiseks valmistas pinnase ette nn õpetlasvabariigina tuntuks saanud nähtus, mida selle ilmumisajal 12. sajandil nimetati *Respublica Litterariaks* ja mis koondas humanistlike vaadetega õpetlasi. Vabariik oli see küll pigem ideaalis kui selgelt formuleeritud statuudiga institutsioonina. Õpetlaseks võis end toona lugeda iga Euroopa ülikooli lõpetanu. Erinevates seltskondades diskuteeriti nn õpetatud küsimuste üle, loeti kirjandust, musitseeriti ja vaieldi filosoofilistel teemadel. *Respublica Litteraria* propageeris tollase Euroopa vaimueliidi maailmapilti, mille põhipostulaatideks olid üksikisiku vabadus ja autonoomia. Niisugused

seltskonnad vastandasid end ametlikele ülikoolidele, kus sageli valitses jäik skolastika. 16. sajandi teisel poolel elas *Respublica Litteraria* eriti itaalia kultuuriruumis läbi oma õitseaga. Heyden-Rynsch nimetab neid seltskondi renessansiaegseteks salongideks ja rõhutab sellise nn ladinapärasel kristlusel baseeruva terviku piire ja vaenu ületavat vaimset potentsiaali ühtelugu sõdivas ja poliitiliselt lõhestatud Euroopas. (Heyden-Rynsch 1992: 12jj)

Üheks varasemaks nimeliselt teadaolevaks salongiks oli Inglismaa kuninganna Elizabeth I soosiku Sir Walter Raleigh 16. sajandi lõpus tegutsenud *School of Night*, mis ühendas vabamõtlejatest poeete ja teadlasi nagu Christopher Marlowe, Thomas Hariot ja krahv Northumberland, kes innustusid Giordano Bruno ideedest ja tavatsesid pilada religiooni (Mits 1983: 357jj). Ka Shakespeare'i kaasaegsete leedi Pembroke'i ja Penelope Rich'i ümber kogunesid lähedaste vaadetega intellektuaalide seltskonnad (Quennell 1980: 9).

Salongide side õukonnaga lõdvenes 17. sajandil hugenotisõdade lõpul, kui Euroopa intellektuaalseks pealinnaks kujunes Pariis (ja mitte Versailles, kus asus õukond). Pariis oli paik, kus salongid omandasid 17. sajandi alguses avarama sotsiaalse tähenduse ja kuhu 18. sajandi teisel poolel kontsentreerus nii Prantsusmaa vaimuelu kui ka selle patronaaž (Herz 1991: 30). Siin tekkis *République des Lettres*, prantsuse vaste varasemale *Respublica Litterariale*. Selle põhielemendid olid reeglipärased kohtumised, kriitilised vaidlused ja diskussioonid, milles tooniandvad polnud tingimata humanistlikud ideed. Kuigi endiselt jäi haritlaste keeleks ladina keel, omandas prantsuse keel sestpeale suurema tähtsuse. Hugenottide väljakihutamine Prantsusmaalt aitas levitada nii nende kombeid kui ka prantsuse keelt ja kultuuri mujal maailmas.

République des Lettres oli sageli Versailles õukonnakultuuriga konfliktis. On tüüpiline, et Prantsusmaa teadaolevalt varasem salong, mille tegutsemise algus dateeritakse 1610. aastaga ja mida pidas küll aristokraat madame Rambouillet, ei tegutsenud mitte õukonna juures, vaid Pariisis. (Heyden-Rynsch 1992: 13jj) 18. sajandil valitses Pariisis salongide kuldaeg, mil paljude silmapaistvate daamide salongides liikus külalisi tervest Euroopast (Quennell 1980: 10).

Heyden-Rynschi hinnangul on salongitraditsiooni tugisammasteks olnud ühelt poolt kurtisaanlik traditsioon ja erootiline koketerii kombineerituna vaimukuse ja seltskondlikkusega (Heyden-Rynsch 1992: 21jj). Näiteks võib tuua Prantsuse kuninga Louis XV armukese madame Pompadouri, kes korraldas kuninga lõbustamiseks teatrietendusi, vastuvõtte ja jahilkäike koos õhtuste pidudega. Madame koondas õukonda ka teadlasi, kirjanikke ja kunstnike, esinedes ise

metseenina (Piirimäe 1990: 20). Teisel poolel asus intellektuaalsem traditsioon, kus haritud naised pidasid salonge, mille keskmeks oli õpetatus ja teadmised (Heyden-Rynsch 1992: 21jj). Sellise salongi näiteks võib tuua Voltaire'i armukese madame du Châtelet' kodus toimunu (Piirimäe 1990: 23).

Heyden-Rynsch'i järgi levis Prantsusmaalt alguse saanud salongitraditsioon hiljem Saksamaale ja ka mujale. 18. sajandi lõpu ja 19. sajandi esimese poole nn romantismiajastul elas Prantsusmaal oma kõrgpunkti ületanud kirjanduslik salong Saksamaal – iseäranis Berliinis – üle uue õitsengu. (Heyden-Rynsch 1992: 15)

Edaspidi toimus sarnane areng ka Venemaal, Põhjamaades ning Põhja- ja Ladina-Ameerikas, kus leidis prantsusepäraseid salonge veel 20. sajandi alguses (Heyden-Rynsch 1992: 216jj). Samas tuleks tähele panna erinevusi mitte salongide geograafilises levikus, vaid klassipiire järgival. 19. sajandil tekkisid aristokraatide suurte suurilmalike salongide kõrvale vähenõudlikud kodanlikud salongid, mis teadlikult eemaldasid oma aristokraatlikest eelkäijatest (Heyden-Rynsch 1992: 16). 19. sajandi lõpule ja 20. sajandi algusele olid tüüpilised ka nn boheemlikud salongid, kus teadlikult eirati sotsiaalseid konventsioone – sageli näiteks (homo)seksuaalsust eksponeerides, nagu see iseloomustas mitmeid salonge nii Vanas kui Uues Maailmas (vt nt Gadd 1974: 5jj; Imhof 2002).

Salongid on olnud tuntud nii poliitika mõjutamise ja ka tegemise paigana. Ameerika rahvusliku eliidi uurija Karl W. Deutsch on tõdenud, et see eliit ei tekkinud tühjale kohale, vaid tugines aastate ja aastakümnete pikkusele perekondlikule, ärilisele või seltskondlikule läbikäimisele. Kesksel rollil ei etendanud seejuures mitte avalikkusele laialt tuntuks saanud tegelased, vaid rohkem varjus püsinud isikud. Ameerika Ühendriikide eliidi kujunemisel mängisid tähtsat osa nii perekondlikud suhted, äriorganisatsioonid kui ka poliitilised klubid, kus sõlmitud sõprussidemed jäid püsima kogu eluks. (Deutsch 1972: 32jj, tsit Laar 1999: 33)

Euroopas kestis salongide ajastu 20. sajandi esimese pooleni. 19. sajandi teisel poolel muutus Euroopa salongi elu ühelt poolt kinnisemaks ja intiimsemaks, omandades isikliku ja koduse suhtluse ilme, teiselt poolt kandus avalikesse kultuuriinstitutsioonidesse (Klittgaard Povlsen 1998: 21).

3.3. Salong kui tegevus

Salongi pidasid enamasti jõukad daamid, kuigi vahel tuli ette ka näiteks ema ja tütre või salongiperenaise ja tema järeltulija ühissalonge.¹⁵ Salongipidaja oli koosviibimise eest vastutav. Tema ülesanne oli luua selle atmosfäär ning panna kõik külalised, kes polnud sugugi alati omavahel tuttavad, end võrdsetena tundma. Võõrustaja määras vestlusteemad, samuti selle, kes külalistest esines või keda kellelegi tutvustati. Ta tekitas rafineeritud õhkkonna – millesse võis poetada ka kerge erootilise noodi – ning juhtis õhtu kulgu oma kava kohaselt. Tavaliselt oli igas salongis oma kuulsus või staar, keda salongipidajanna pooldas. Vestluse kestmiseks polnud ajalisi piiranguid, samuti polnud kohustust olla üksmeelel. Kui Heyden-Rynschi arvates tagasid salongide toimimise tolerantsus ja eelarvamuste puudumine, siis Klittgaard Povlsen rõhutab grupisisesid norme ja suutlikkust osaleda salongi performansis, millest sõltus igäihe staatus salongisiseses hierarhias. (Heyden-Rynsch 1992: 18; Klittgaard Povlsen 1998: 20) Oli salonge, kus valitses tõine meeleolu – loeti ette ja arvustati loetut tõsimeelselt. Oli ka teistsugseid, mille keskmes oli mänglev vaimukas vestlus, rikkalikud õhtusöögid ning muusikalised ettevõtmised. (Herz 1991: 33)

Salongid esitasid kõigi osalejate, iseäranis aga salongipidaja kommunikatiivsele kompetentsile kõrgeid nõudmisi. Ühelt poolt seepärast, et salongisuhtlust ei korraldatud mingi eksplitsiitse etiketi järgi, teisalt tavatseti vestlusi kujundlike või teaduslike formuleeringute ja sõnamängudega kunstipärasteks viimistleda. Linnad, kus asus näiteks teater, kirjastus või kunstisaal, olid salongieluks eelisolukorras, sest vestluse sai üles ehitada neis toimuvale. (Heyden-Rynsch 1992: 16jj; Klittgaard Povlsen 1998: 20) Salongides kõneks võetud teemad kerkisid esile elust. Nii põhinesid 16. sajandi salongivestlused uudishimul Uue Maailma vastu, 18. sajandil diskuteeriti valgustusideede ja teaduslikult seletatud maailmapildi üle ning 19. sajandil jõuti Napoleoni sõdade mõjul ka poliitiliste teemadeni. Salongides põimusid usalduslikud suhted, heaolu, linlik eluviis ja luksus huviga esteetiliste küsimuste vastu (Herz 1991: 29).

Külaliste seas oli nii mehi kui naisi. Salonge külastasid nii aadlikud kui ka kunstnikud, muusikud, näitlejad ja kirjanikud, samuti mõjukad riigiametnikud, rahandustegelased ja maaomanikud (Herz 1991: 34). Salongikultuuri õitseajal 17. ja 18. sajandil kujunesid Euroopa suurlinnades neist sageli kindlad grupid, mis liikusid salongist salongi. Ühel õhtul koguneti ühte,

¹⁵Leidus ka meessoost salongipidajaid, nt Johann Wolfgang Goethe, Karel Čapek, Jaan Tõnisson.

järgmisel teise salongi, sest viimaseid oli suuremates linnades hulganisti. Nii ei katkenud ka vestlus, vaid arenes kuude ja aastate jooksul edasi. Ruumid, kus kokku saadi, jäid sealjuures sekundaarseteks. (Heyden-Rynsch 1992: 17)

Salongiõhtute toimumise sagedus oli erinev. Enamasti oli igal salongipidajal oma *jour fixe*¹⁶ – kindel aeg nädalas, mil ta külalisi vastu võttis. Suviti muutus salongisuhtlus juhuslikumaks ja seltskondlikke koosviibimisi korraldati ka aedades või parkides. Kuid leidus salonge, mille hooaeg oligi nimelt suvel – näiteks Schlessvig-Holsteini omad, sest sealt reisisid läbi need, kes suundusid Skandinaaviast Lääne-Euroopasse ja vastupidi. Omaette tüüpi Euroopa salongide seas moodustasid kuurortide salongid, kus suheldi palju inimestega väljaspoolt oma tavapärasest tutvusringkonda. Mõningaid neist pidasid mujalt kohale reisinud salongiperenaised oma kuurortis viibimise ajal, teised toimisid hooajati suvitusvõõraste teenindusena ja olid mõeldud kuurortikülalistele meelelahutuseks. Viimaste puhul on tegemist küll salongi nn piirjuhtumiga, sest neis olid nii perenaisteks kui paljudeks külalisteks palgatud professionaalid.¹⁷ Leidus inimesi, kes sellest elatusidki. (Gradenwitz 1991, tsit Klittgaard Povlsen 1998: 21)

Ehkki salongide ühest ning üldkehtivat definitsiooni on raske välja tuua, on siiski mõned märksõnad, mille abil võiks nende olemust üldiselt määratleda. Kõige laiemas mõttes kujutas salong endast vaba ja sundimatut (pool)privaatset läbikäimisvormi, mille keskpunktiks oli tavaliselt naine – rafineeritud ning iseseisvate vaadetega daam, kes ignoreeris teadlikult seisuslikke ja soolisi konventsioone, mis piirasid naise tegutsemisraadiuse privaatse sfääriga. Reeglipäraselt ja ilma spetsiaalse kutseta *jour fixe*'idel daami kodus kohtuvad külalised moodustasid omavahel sõbraliku koosluse. Nad kuulusid erinevatesse ühiskonnakihtidesse ja ringkondadesse ning neid ühendas salongis toimuv (kirjanduslik, filosoofiline, poliitiline vm) vestlus. Paljud hiljem ühiskonda muutnud ideed mõeldi ja arutati kõigepealt läbi just salongides, kuna ülikoolide juures valitses tihti jäik skolastika. Teemad kerkisid esile elust. Salongivestlus oli sageli rõhutatult sõnaosav ning teravmeelne.

3. 4. Salongide roll ühiskonnas

Salongide tähtsust on vaadeldud nii kirjandusloos kui ka ühiskondliku mõtte ja normide muutumise seisukohalt.

¹⁶Salongiõhtud võisid toimuda kindlatel aegadel või ka mitte; mõlema kohta on ajaloos näiteid.

¹⁷Gradenwitzi väitel ei makstud neile tasu küll mitte rahas, vaid sissepääsuõiguse näol (Gradenwitz 1991, tsit Povlsen 1998: 21).

Esmalt olid salongid paigad, kus kunstnik võis leida metseeni ning oma tööde rahastaja või isegi ülalpidaja (Herz 1991: 37). Aronson ja Habermas märgivad kirjanduslike salongide rolli esteetiliste vaadete levitaja ja maitse kujundajana. Salongid olid vahendajateks autori ja tema publiku vahel, salongis kuulis kunstnik esimest kriitikat oma tööle. Salongidel oli otsekui esmaesitluse monopol – iga uus teos pidi end kehtestama kõigepealt selle foorumi ees. Rühmades toimuv kommunikatsioon ja kriitika avaldasid mõju ka autorite loominguale, nende kunstnikunäole. (АРОНСОН 2001: 79; Habermas 2001: 86)

Aronsoni hinnangul tulenes erinevate kunstialade esindajate omavahelisest kokkupuutumisest ringides ja salongides ka uute stiilivoolude suhteliselt sünkroonne levik erinevatel kunstialadel (samas: 79).

Alates 1960. aastatest on feministlikud uurijad hinnanud salongide tähendust naise emantsipatsiooni seisukohalt. Salonge on traditsiooniliselt peetud naiselikuks kultuurinähtuseks. Heyden-Rynsch nimetab salongikultuuri koguni eriliseks Euroopa naiskultuuri väljundiks (Heyden-Rynsch 1992: 11). Kuna salongipidajad olid enamasti naised ja seal ei järgitud ühiskondlikke norme, mis nõudsid naiselt alistumist ja enesesalgamist (samas: 16jj), võimaldas salongisuhtlus naisel otseselt osaleda kultuurilises ja ühiskondlikus elus. Kuigi salongid polnud ainsad paigad, kus katsetati uusi, vabamaid ja segatumaid läbikäimisvorme (sama toimus ka näiteks klubides, lugemisseltsides, vabamüürlaste loožides ning muudes poolprivaatsetes seltsides ja ühingutes), olid salongid ainukesed kohad, kus mõlemast soost inimesed võisid võrdsetena suhelda ja olla kultuuriliselt aktiivsed.

Aastakümnete jooksul olid kirjanduslikud salongid peamine paik, kus naistel oli võimalik end esteetiliselt harida. Klittgaard Povlsen juhib tähelepanu asjaolule, et kuigi salongid tõepoolest pakkusid naistele mitmeid võimalusi eneseväljenduseks – nii sotsiaalseks (salongiõhtute kaudu) kui ka kirjalikuks (kirjad, päevikud) ja kirjanduslikuks (publitseeritud tööd) –, ei asendanud need formaalset haridust. Tihti naeruvääristati ja kritiseeriti salonge väljastpoolt. (Klittgaard Povlsen 1998: 18jj; Quennell 1980: 10). 19. sajandil, mil salongielu asendus ühelt poolt senisest privaatsema isikliku-koduse läbikäimisega ja teisalt avaliku suhtlusega kultuuriinstitutsioonides, jagunes esteetiliselt orienteeritud suhtlus kaheks – naiste osa kujunes kaalukamaks intiimsfääris (koduses suhtluses) ja meeste oma avalikus sfääris toimunud kultuurielus (institutsioonides) (Klittgaard Povlsen 1998: 21).

Mitmed Euroopa salongideuurijad rõhutavad vabatahtliku tekkega rühmade – sh salongide – toimimist ühiskondliku mõtte baasidena ajalooliselt ja ühiskondlikult murrangulistel perioodidel.

Heyden-Rynsch toonitab Euroopa salongikultuuri tihedat seotust ühtse Euroopa ideega, mis on selgemalt väljendunud kolmel epohhil: 13. sajandil alanud ja reformatsiooniga lõppenud ladina kultuuri leviku perioodil, 18. sajandi Euroopas, kui see oli omane valgustusajastule ja sellele järgnenud revolutsioonidele, ning 20. sajandi alguse tihedalt omavahel seotud ja suhtlevas Euroopas. Kõigil kolmel ajastul on salongide toimimise liikumapanev jõud ja põhiline mõjutegur olnud ühiskondlik transformatsioon. (Heyden-Rynsch 1992: 12)

Aronson kirjeldab slavofiilsuse ja läänluse ideede sündi ja kujunemist Venemaa ringides ja salongides. Tema sõnul polnud nende ilmumine vabatahtlikes rühmades juhuslik, sest ühiskondliku surutise aegadel on just intiimsed sõpruskonnad paigad, kus saab vabalt mõtteid avaldada, ning koduse sfääri roll kasvab allasurutud avalikkuse arvel. Seesuguste rühmade sotsiaalne kaal võis periooditi olla vägagi suur. Mõne ringi või salongi poolehoid tähendas võimsat liitlast. (АРОНСОН 2001: 18, 30jj)

Kui Heyden-Rynsch märgib salongide vahendajafunktsiooni nii esteetilis-kultuurilistes kui ka sotsioloogilistes valdkondades ja toonitab nende mõju suurt ulatust, siis Aronson toob esile ka salongide argisema tähenduse – kodune kirjandusliku kallakuga kogunemine oli oluline suhtlemisviis ja kirjandus lihtsalt teema, mis aitas vestlust üleval hoida. Kirjanduse üle arutlemine võimaldas uute inimestega tuttavaks saada ja nende iseloomu mõista. (Heyden-Rynsch 1992: 11; АРОНСОН 2001: 77jj)

Habermas ja Long on rõhutanud vabatahtlikes rühmades toimuvat kriitilist reflektiooni. Publikuna kogunevate eraisikute diskussiooni käigus peegeldavad inimesed nii isiklikke kui kollektiivseid hoiakuid ning osalevad sel moel ühises identiteedi- ja arvamusoomeprotsessis. Habermasi ja Longi meelest viitavad niisugused rühmad ka valdkondadele, milles olemasolev ühiskondlik korraldus osade oma liikmete vajadusi ei rahulda. (Habermas 2001: 89jj; Long 1993: 197jj)

Salongide kadumine seostub esteetilise kultuuri tarbimise avarumisega – salongide tähtsus oli suurem siis, kui kunstnikud-kirjanikud moodustasid elanikkonna üldarvust alles väga väikese osa. Kirjanduse tarbijaskonna massiliseks muutumisega kaasnes kirjanduse

professionaliseerumine, tükeldumine või jagunemine ning publikut hakkas üksteisele vahendama professionaalset kriitikat sisaldav ajakirjandus. (Аронон 2001: 78jj; Habermas 2001: 104) Ka Heyden-Rynsch märgib ajakirjanduse tähtsust, rõhutades selle rolli tänapäevases ühiskonnas. Diskussioonid toimuvad ajalehtedes ja telesaadetes, mitte enam eramajades; lugejad ja telepublik on võtnud üle salongikülaliste osa. (Heyden-Rynsch 1992: 227jj)

Salongielu eelduseks peavad mitmed uurijad jõudeaja olemasolu ning salongide lõpuks 20. sajandi algust. 20. sajandi inimestel oli jõudeaega nii kasinalt, et unustati mõned selle kasutamise võimalused. Sobivateks tegevusteks vabal ajal kujunesid pigem sport ja reisimine, mitte enam vestlus. Heyden-Rynsch nimetab salongide kadumise põhjuste seas ka naiste eneseteostusvõimaluste avardumist. (Heyden-Rynsch 1992: 19, 227jj; Quennell 1980: 13)

3. 5. Eesti salongid

Salong kui nähtus on olnud tuntud ka Eestis. Nii näiteks kujutas ka rahvuslik liikumine endast paljus just suhtlemist isiklike võrgustike kaudu, kus vähesed eestimeelsed tegelased sõlmisid kõigepealt omavahel sõprussidemed ja moodustasid väiksemad sõpruskonnad, mis vastastikuse kontakti leidmise järel panid omakorda aluse juba tunduvalt suuremale liikumisele (Laar 1999: 33). Mart Laar on sellest vaatenurgast lähtuvalt analüüsinud 1860.-1870. aastatel Lydia Koidula ümber koondunud noorte haritlaste seltskonda.

19. sajandi viimasel veerandil tegutses Väike-Maarjas väike kirjanikerühm, mida asjaosalised ise nimetasid *parnassiks*.¹⁸ See seltskond tavatses üksteisel külas käia, et kõnelda poliitikast, ajalehe Sakala sihtidest, luulest, kirjandusest ja üksikutest kirjanikest ning lugeda üksteisele ette oma luuletusi, et teised võiksid neid arvustada ja parandada. Parnaslane Jakob Liiv on tõdenud, et niisugune praktika õhutas neid kõiki „suuremale tegevusele”. Arutleti ka eesti luulekeele üle ning kujundati kindlad seisukohad, mida oma loomingus järgiti. (Liiv 1930: 16jj)

20. sajandi esimesel kümnendil tegutsesid Tartus kirjanduslikud salongid Aino Kallase ja Jaan Tõnissoni kodudes. Nagu mäletab kaasaegne Mart Pukits, peeti Tõnissoni kodus Tartus Tööstuse tänaval tihti nn kirjanduslikke teeõhtuid, kus arutleti ja käsitleti mitmeid kirjanduslikke probleeme (Pukits 1938: 265). Tõnissoni teeõhtuid on kirjeldanud ka Jaan Roos ja Hella

¹⁸ Parnaslaste hulka on eri aegadel kuulunud Jakob ja Juhan Liiv, Peeter Jakobson, Kaarel Krimm, Mihkel Kampmann, Otto Münther, Anton Hansen Tammsaare.

Wuolijoki. Wuolijoki järgi tavatses Tõnissoni koju koguneda kõige eriskummalisemaid inimesi. Seal käisid Postimehe toimetuse liikmed, Eesti Üliõpilaste Seltsi tähtsamad mehed ning nn Tartu originaalid, kellega Tõnisson suhtles, näiteks Tartu Ülikooli vana raamatukoguhoidja Masing. Samuti liikus Tõnissoni kodus eesti soost kooli- ja üliõpilasi ning *juhtivaid eesti perekondi*, kelle *kodudes ja pidudel võis eesti koolinoorsugu üksteist leida, tutvuda omavahel ja eesti üliõpilastega*. (Wuolijoki 1995: 57jj; vt ka Roos 1938: 523) Eesti Vabariigi esimesel perioodil toimus salongilaadne suhtlus ka Tartu Ülikooli kirjandusprofessori Gustav Suitsu kodus (Kruus 1983: 123).

Salonge leidis ka Tallinnas. Silmapaistvaim neist oli Esimese maailmasõja eel tegutsenud Marie Underi oma.

Järgnevates peatükkides võtan vaatluse alla, milline oli see sotsiaalne ruum, milles Underi salong tegutses, samuti ka see, mis salongis valitses. Püüan analüüsida selle toimimisprintsipi, piire ning struktuuri.

II OSA

4. peatükk. Marie Underi salong

Olen selle banaalse kogemuse teinud, et maailmas kõik isikuist ripub: mitte iga asi ei ole nii tähtis, vaid isik, kes seda edustab ja selle taga on.

Kõik on isikuis.

4. 1. Eesti ühiskond 20. sajandi alguses

Mart Laar on tähelepanu juhtinud, et seltskondlik läbikäimine eeldab kolme asjaolu: kõigepealt seltskonda ennast, kuid ka sobilikku kohta ning vastavat ühiskondlik-poliitilist konteksti (Laar 1999: 33). Miks käisid Marie Underi salongis omavahel läbi just need inimesed, miks nendel aastatel ja miks just tema juures?

Sellel oli mitmeid eeldusi. 19.-20. sajandi vahetus ja 20. sajandi algus olid Eesti rahva elus murrangulised. Tekkis eesti ühiskond, mis hõlmas ka linnarahvast. Eesti ühiskonna põhitunnus oli, et ta kujunes (kujundati) varasema baltisaksa ja vene ühiskonna kõrvale, mitte nende osana. Oma teed otsima tõukas eestlasi olukord, kus võõrast rahvusest valitsev eliit – Vene valitsus ja baltisaksa aadel – ei suutnud või ei soovinud luua tõhusalt toimivat ühiskondlikku süsteemi ega tagada selle stabiilsust sotsiaalse ja rahvusliku konsensuse alusel. Ea Janseni sõnul hakkas sama seisusprintsip, mis varem oli eestlaste seas tootnud konformismi, nüüd neid „sakstest” lahutama ja tingis selle, et eestlaste ühiskond arenes iseseisvaks (Jansen 1995: 34). Mitmete piirangute ja tsensuuride tõttu olid ka ühiskonnastruktuuride kõrgemad astmed – näiteks kõrgem valitsus- ja omavalitsusvõim – eestlastele samahästi kui kättesaamatud. Tõrjutus ja otsustamisõiguse puudumine tugevdasid eestlaste motivatsiooni luua oma ühiskond. (Karjahärm ja Sirk 1997: 198)

Uute (huvi)gruppide ja nendevaheliste piiride tekkele ning avaliku sfääri kasvule avaldasid mõju nii majanduslikud suhted kui ka kujunev vaba konkurentsi süsteem. Avalikus sfääris eeskätt ajakirjanduse vahendusel toimunud nn avalik kõnelus muutus kiiresti eri grupe ühendavaks sillaks. (Jansson 1995: 48) Jaanus Arukaevu on tõdenud, et laias laastus põhines Eesti ühiskonna organisatsiooniline struktuur eestlaskonna sisestel avalikel ning isiklikel suhetel (Arukaevu 1994: 257). Peale eestlaste kontrollitud omavalitsusorganite ja poliitiliste parteide olid selle struktuuri põhiosadeks veel ajakirjandus, vabatahtlikud organisatsioonid (seltsid ja ühistud) ning mõttekaaslaste ringkonnad (Karjahärm ja Sirk 1997: 210). Viimaste hulka kuuluvad ka salongid.

20. sajandi alguses polnud eesti eliit ühiskonna võimuhierarhias veel valitsev eliit, kuid pürgis aktiivselt selle hulka (Karjahärm ja Sirk 1997: 198). Kahel iseseisvusele eelnenud

aastakümnel oli eestikeelne haritlaskond plahvatuslikult kasvanud. Ühiskonna majanduslik kandejõud võimaldas ülal pidada senisest suuremat hulka kultuuriasutusi (Vahtre 1992: 79). Kuigi formaalselt anti kooliharidust vene keeles, oli 1905. aasta revolutsiooni tulemusel lubatud asutada eestikeelse õppega erakoole, mida eraalgatuslike haridusseltside toel ka tehti. Samuti kasvas kiiresti emakeelse kirjasõna väljaandmine. Kirjastamine muutus iseseisvaks ja kasumlikuks ettevõtlusharuks ning eestikeelse kirjanduse väljaandmine koondus aina enam eestlaste kätte. Hulgaliselt anti välja nii ajalehti kui ka erineva suunitlusega ajakirju. (Jansen 1990: 317jj) Arukaevu sõnul oli vaadeldaval perioodil ajakirjandus tähtsaimaks avalikkuse juhtimise institutsiooniks, mille kaudu mõjutati nii avalikus elus osalevaid organisatsioone ja asutusi (seltse, omavalitsusi, ühistuid) kui ka inimeste maailmavaadet. Ajalehed olid oma ühiskondlikust rollist teadlikud. (Arukaevu 1994: 23jj) Ajakirjanik – kes oli tihti samaaegselt ka poliitik, kirjanik, kunstnik – kujunes Eesti haritlaskonnas keskseks figuuriks (Jansen 1990: 317; vt ka Raudsepp, EKLA f 92 m 41: 1: 31).

Ka eestlaste esimesed katsed haritlase mõistet defineerida jäävad sellesse aega. Toona ei peetud haritlaseks üksnes kesk- või kõrgharidusega inimesi, vaid pigem neid, kelle amet oli seotud vaimse tegevusega: õpetajaid, arste, ajakirjanikke, kunstnikke, kirjanikke, aga ka advokaate, ametnikke, kontoriteenijaid, insenere. Kirjanik ja ajakirjanik Otto Münther luges haritlaseks kõiki, kes on omandanud kesk- või kõrghariduse, kuid eeskätt neid inimesi, kelle töö nõuab vaimset tegevust. (Karjahärm ja Sirk 1997: 202jj) Ka Marie Underi salongi külastas inimesi erinevatelt elualadelt: oli ajakirjanikke, näitlejaid, kunstnikke, muusikuid; oli ka ametnikke ja haridustegelasi.

Enamik eesti soost haritlasi teenis leiba mingis palgalises ametis ning maadles pidevalt rahamurega. Kirjades tehakse tihti ettepanekuid käendusetaotlusteks ja võlakirjade pikendamisteks, rääkimata palvetest kirjastajatele honorarid kiiresti välja maksta. Kuigi Marie Heibergi tõdemus – *Eesti kirjanik aga on seltskonna sant kõige halvemas mõttes* (Heiberg Hubelile 31. V 1915) – pole vahest täpne kõigi eesti haritlaste suhtes, võib siiski väita, et majanduslik olukord oli neil üldjuhul sarnane – kitsavõitu.

Kõnealust ajajärku on iseloomustatud ka küllaltki laialivalguva *modernismi* mõiste abil, mida on erinevatest alustest (distsipliinist, teoriast, ajaloost vm) lähtuvalt mitmeti defineeritud.¹⁹

¹⁹ Kuigi *modernism* ja *moderniseerumine* pole päris samatähenduslikud mõisted, on 19. sajandi lõpus ja 20. sajandi alguses paljudes kultuurivaldkondades (sh argielus) toimunud muutusi *modernistlikeks* nimetanud ka mitmed kultuuriuurijad (vt Wuthnow jt 1991b; Terdimann 1993; Vunder 2003). Sotsioloog Peter Berger, kes on analüüsinud

Etnoloog Elle Vunder on märkinud, et Eestis tõi modernismiperioodil toimunud sotsiaalne diferentseerumine – ja sellega kaasnenud võimu, omandi, prestiiži ümberjaotumise – kaasa nihke agraarühiskonnale iseloomulikelt hajusalt rollidelt spetsialiseeritud, vastastikuselt sõltuvatele rollidele, mis määrasid inimese staatuse ja postitsiooni ühiskonnas. Tulemuseks oli kogu ühiskonna teisenemine – spetsialiseerumine ja unifitseerumine ning väärtuste monetariseerumine, mis omakorda viis industrialiseerumise, linnastumise ja professionaliseerumise võidukäigule. (Vunder 2003: 49) Käesolevas töös peangi modernismist/moderiseerumisest kõneldes silmas neid 19. sajandi lõpul ja 20. sajandi alguses ühiskonnas toimunud protsesse, millega kaasnesid aina suurenev linnastumine, suletud kogukondade avanemine, sotsiaalse struktuuri muutumine ja teisenenud sotsiaalsed suhted, töölikkusimus jpm (vt nt Arukaevu 1995; Jansen 1995; Jansson 1995; Vunder 2003). Seega lähtun uurijatest, kes defineerivad modernismi nii perioodina inimkonna ajaloos kui ka spetsiifilise sotsiokultuurilise maailmana. Seesuguse ühiskonna olulisim iseloomustaja oli nn modernistlik mitmekesisus ehk sotsiokultuuriline pluralism, mis väljendus sootsiumis linnastumisena, massikommunikatsioonina ja avaliku haridusena, inimeste teadvuses aga eriarvamuste tunnistamisena oma maailmavaate kõrval. (Vt Wuthnow jt 1991b; Terdimann 1993; Levenson 1999; Hennoste 2003c)

Kitsamalt võttes oli Underi salong 19. sajandi lõpus ja 20. sajandi alguses Eesti haritlaskonnas toimunud diskussiooni väljund ja haritlaste eneseotsingutele iseloomuliku koondumise avaldus 19. sajandi lõpu ja 20. sajandi alguse tingimustes. Laiemalt vaadates kuulub ta aga euroopaliku salongikultuuri nõ viimasesse lainesse.

4. 2. Marie Underi salong

modernismi mõju inimteadvusele, seletab modernismi kui tehnoloogia poolt esile kutsutud majandusliku kasvuga kaasnevat institutsioone. Bergeri orientatsioon pärineb peamiselt Max Weberilt, kelle järgi moodustab modernismi infrastruktuuri funktsionaalne ratsionalism, eriti poliitilistes ja majanduslikes süsteemides (Wuthnow jt 1991b: 55).

Tekstiesteetikale keskendunud kirjandusteadlased eristavad modernismi kui kultuuriperioodi ja modernismi kui spetsiifilist kirjandusvoolu, mis tähistab eksperimentaalseid ja avangardseid liikumisi 20. sajandi esimese poole Euroopa kirjanduses (eeskätt luules). Mõiste *modern* polnud ka Eesti 20. sajandi alguse keelepruugis kaugeltki tundmatu – näiteks seletas Aavik 1910. aastal *modernismi* järgmiselt: *Mis on õiguse poolest „modernismus“? See, mis modern on, mis nüüdsel ajal moodis on. Aga praegusel silmapilgul võivad ju kirjanduses mitu isesugust voolu ja maitset ühel ajal „modernid“ olla. Ja kahe-kolmekümne aasta pärast on jällegi uued voolud moodis, millel praegustega võib-olla mitte palju ühist ei ole. Ja jällegi kutsutakse neid modernismuseks. Sellega on iga vool kord modernismus, nimelt siis kui ta uus on* (Aavik 1910, tsit Olesk 2002b: 36). Selliselt mõistetud modernism tähendas mistahes uut, traditsioonilisest erinevat kirjandust vm kunstiliiki, mis vastandus murrangueelsele kirjandusele. (Hennoste 2003c: 40; Olesk 2002b: 34jj)

Käesolevas töös pean *modernistlikust* kõneldes silmas neid üldisemaid kultuurimuutusi, mille tõi kaasa moderniseerumisprotsess (vt ülal).

Järgnevates alapeatükkides püüan anda ülevaate Underi salongis toimunud seltsielust, salongikülaliste kirjades enimmainitud paikadest ja tegevustest, millega need seostusid.

4. 2. 1. *Krunt nagu mõis ja romantiline maja*

Seltskondlik läbikäimine Marie Underi kodus algas peatselt Underi Tallinna tuleku järel 1906. aasta lõpul.²⁰ Adsoni järgi olevat juba esimesel jõuluõhtul oodatud külla Paul Olakut, Eduard Hubelit ja teisi literaate (Adson 1949: 29). Samal õhtul puhkes aga majas tulekahju, mis hävitas kogu hoone. Hackerite uueks eluasemeks sai korter suure aiaga majas Suur-Tartu maanteel nr 57, kuhu perekond jäi seitsmeteistkümneks aastaks ja kus aastatel 1907-1917 arenes luuletaja salongikülalise ja hilisema elukaaslase Artur Adsoni sõnul *kuni I Maaailmasõjani vilgas ning kestev kirjanduse, kunsti ning teatriinimeste kooskäimine ja meelsasti viibimine, kuhu seltsis ka hõimutegelasi teiselt poolt Soome lahte. Tekkis see, mida mujal ja pretensioonikamate inimeste juures nimetatakse kirjanduslikuks salongiks.* (Adson 1949: 29; Siirak 1987: 110jj)

Maja asus kunagise Torupilli kõrtsi vastas, mistõttu hakati seda salongikülaliste seas naljatamisi nimetama Villa Torupillaks. Adson meenutab: *Kõnealust nurgakrunti palistasid tänavate poolt auväärased vanapuud, ta evis hiiglasuure viljapuuaia, tarbetult avara õue, mõned majapidamishooned, veepumba ja aias sellise keldrimügermuse, mis oli kui loodud lastele talviseks kelgumäeks [---]. Omal ajal tolle aia pärast see korter võetigi: lastele mängu- ja jooksukopliks ning tervisest punetamiseks [---]. Ja täiskasvanud tegid samasse aeda endale uisutee, kus ühel talvel kohmakas kaasüüriline argliku poetessiga kukkumiseharjutusi tegi. Too üüriline oli teatrimees Karl Jungholz ja poetess on isegi teada.* (Adson 1949: 26jj)

Adson jätkab: *Kõnealune maja on selle poolest kena, et siin pole vaja midagi välja mõelda, vaid ta huvitavus ja romantika on tegelikult olemas. Ta pidi olema väga vana, sest egas siin muidu nii pillavalt ja osalt päris mõistatuslikult oleks ehitatud.* Majal oli neli eeskoda ja peale selle veel mitmeid trepialuseid ja nurgakuute. Köögi taga asetses avar kivist põranda ja võlvlaega akendeta ruum, mis oli algselt mõeldud toidumoonna hoidmiseks ja mille laest rippus alla suur roostetanud konks – *justkui mõni piinakamber.* (Adson 1949: 27)

²⁰ 1902. aastal abiellus Marie Under raamatupidaja Carl Hackeriga. Peatselt abiellumise järel kolis noorpaar elama Moskva lähedasse Kutšinosse, kus Carl Hacker leidis tööd raamatupidajana. (Siirak 1987: 103) Rutt Hinrikus märgib kiire Eestist lahkumise põhjusena ka soovi varjata nooriku rasedust (Hinrikus 2003: 17).

Ärklükorteris elas majaomanik vanapreili von Döhler. Hackerite perekonna viie suure toaga korter asus alumisel korrusel. Korteris oli söögituba, saal, lastetuba ja vanemate magamistuba ning veel üks kütteta kamber, mis ajuti sai kaasüüriliste elupaigaks. Kogu korterit soojendas üksainus, kuid see-eest suur ahi, mis Adsoni järgi *evis päris Paksu Margareeta näo* (Adson 1949: 28). „Margareeta” oli ühtlasi ka vaatamisväärsus, sest tal oli *sokkel all, iluasjade riiul vöö ümber ja ülemist karniisi kaunistasid reljeefsed ornamendid*. Majas rippus mitmeid Ants Laikmaa töid; tema kavandite järgi olid valmistatud ka söögitoa kuuekandiline laud, talupojastiilis puhvet ja kõrgekorjulised toolid. Korteril oli kolm väljapääsu. Üks neist viis paeplaatidest põranda ja nelja sinise sambaga verandale, mille Marie Under on jäädvustanud oma „Sonettides” Sinise terrassina. (Adson 1949: 28jj)

Sotsioloog Norbert Eliase väitel võib ruumide sisekujundus anda olulisi viiteid sotsiaalse organisatsiooni (sotsiaalsete suhete) mõistmiseks. Eluruumide sisustus ja nende kasutamine peegeldavad sotsiaalset süsteemi nii eluruumide kasutajate vahelistes suhetes kui ka nende kommunikatsioonis välismaailmaga. (Elias 1983: 43) Marie Underi söögituba ja saal olid ruumid, kus ta võttis vastu inimesi – sealjuures ka pooltuttavaid ja päris võõraid – ning seega kõige avalikumad ruumid tema elupaigas, ehk esindusruumidki. Nende sisustamine talupojastiilis mööbliga on kujukas ja viitab traditsioonilise omakultuuri teadlikule tarbimisele ja rõhutamisele. See oli Eesti haritlaste üldiselt jagatud joon. Sarnast stiliseeritud talupojamööblit leidis ka nt Aino ja Oskar Kallase, Juhan Luiga ja Siegfried Talviku kodus.

4. 2. 2. Meie maja atmosfäär

Marie Under ei olnud samasugune jõudeelu elav daam nagu Euroopa suurlinnade salongiperenaised. Vähemasti salongi tegutsemise algusaegadel pidi ta ise oma majapidamise eest hoolt kandma. 16. I 1916 Ants Laikmaale saadetud kirjas meenutab ta: *tihti olin päeval köögitüdruk, pesunaine, küürija, kuid õhtul – daam ja võtsin külalisi vastu, uhke, et kõigest päevasesest „higist” enam jälgegi mu külles polnud* (Under 1997: 1115). Ka polnud Underi salong mingi suurejooneline suhtlemis- ja niiditõmbamiskeskus, vaid võrdlemisi väike ja intiimne mõttekaaslaste kokkusaamispaik.

Kõige sagedasema külalisena mäletab Adson Ants Laikmaad,²¹ kes oli majaproua sõber ja austaja, tema esimeste luuletuste trükkitoimetaja ning noorema tütre Hedda Hackeri ristiisa. (Adson 1949: 31, Nirk 1977: 120)

Varasteks salongivõõrasteks olid ka ajakirjanikud Paul Olak ja Eduard Hubel,²² keda oodati külla juba esimesel jõuluõhtul 1906. aastal (Adson 1974: 21); samuti Eduard Virgo, kellega Under juba Teataja-päevil²³ kontoris tööruumi jagas (Veski 1974: 163). Siin käis ka ajakirjanik ja hilisem Taebla suurtalunik Jaan Vunn ning noored ajakirjanikud Tõnis Sander, Hugo Raudsepp ja Jaan Lintrop, kellele Tallinna ärksamate inimestega lävimine olevat osutunud ka loominguliselt innustavaks. (EKA 1981: 446; Nagelmaa 1962: 83) Püsivate Villa Torupilla külalistena loetleb Adson veel noorestlasi Johannes Aavikut ja Villem Grünthalit,²⁴ näitlejaid Paul Pinnat, Karl Jungholzi ja Teodor Altermanni, kunstnikke Aleksander Uuritsat, Jaan Koorti ning vendi Karl ja Paul Burmanit, „Estonia” orkestrante Otto Hermanni ja Multerit ning ülemkooliõpetaja Ernst Martinsoni.²⁵ Underi salongi on külastanud ka Postimehe ajakirjanik August Kitzberg, psühhiaater Juhan Luiga, näitleja Erna Villmer ning mõnikord noorestlaste juhid Gustav Suits ja Friedebert Tuglas. Korra on Marie Underi suure söögilaua taga istunud luuletaja Juhan Liiv. *Soome üliõpilasist laulu- ja võimlemismehi on siin ööbinud, Lauri Kettuse pruut ja keegi soome kooliõpetajanna koguni elanud – see avar viietoaline võttis alati kedagi oma varju*, kirjutab Adson. (Adson 1949: 32jj)

Külla tuldi nii kutsutult ja kokkulepitult, kuid sageli ka päris ootamatult: *ja tuldi siia enamasti mitte kutse peale ega mitte kindlail päevil, vaid niisama, kuidas juhtus* (Adson 1949: 30). Ootamatu tulija pidi siiski olema hea tuttav: *viimast vabadust võisid siiski kasutada mitte võhivõõrad ega ükskõik kes* (Adson 1974: 38).

Küllatulija sattus kõigepealt söögituppa. *Muidugi paluti lauda – ehkki toona kogunemise peatõmbeks ei olnud maised hüved, vaid jutupuhumine järgmises ruumis, saalis* (Adson 1949: 30). Kuigi oli kombeks külalisi kostitada, ei tehtud seda ilmselt väga rikkalikult: *improviseeritud õhtulauaks oli sahvris ja toidukapis alati tarvilik varu olemas, tagasihoidlikuks teelauaks* (Adson 1974: 38).

²¹ 1935. aastani Hans Laipmann.

²² Kirjanikunimega Mait Metsanurk.

²³ Aastatel 1901-1902 töötas Under ajalehe Teataja juures sekretärina.

²⁴ Hilisem Villem Ridala.

²⁵ Hilisem Enn Murdmaa.

Ühistest lauasistumistest võtsid osa ka Marie Underi tütre Dagmar ja Hedda, laua all kükitas tavaliselt koer Saki. Adson maalib idüllilise koduse pildi, jutustades, kuidas mõnigi külaline lastega müras ja kuidas koer Saki nendega vaimustunult kaasa hullas, klähvides kuni hää l kurku kinni jäi. Nii näiteks oli Ants Laikmaa pererahva laste jaoks nagu *suur elus mänguasi* ja ka autoriteet, kui vanemad omavahel vaidlesid. Adson on meenutanud: *Onu võttis neid lapsi mõnelegi oma teekonnale kaasa ja imestati, kuidas tüdrukukesed selle vana tsaariväe grenaderiga tõesti sammu jaksavad pidada.*

Peale Laikmaa oli laste lemmikuks veel Hugo Raudsepp, keda tüdrukud kord kojugi tahtnud lasta ja enda juurde ööbima otsustasid jätta. *Mees tassiti laste magamistuppa ja seal – hüüete ja naerulagina saatel – asuti teda lahti riietama. Vestinööbid juba avati ja madin üha valjenes, kuni Hugo vanemate poolt ära päästeti ja koju võis minna.* Underi noorema tütre suur puust mänguhobune kandis meeldiva tuttava auks samuti nime Hugo. (Adson 1949: 31jj; Adson 1974: 24jj)

Kui lapsed olid magama saadetud, suunduti saali, et nautida seda, milleks oli kokku tulnudki – vaimukat vestlust. Adson kinnitab: *Mehed omavahel ei võta end keskustelles mitte nii kokku, kui sellise daami juuresolekul. Nüüd lastakse ennastki paista paremas valguses, võisteldakse kõnelustega ja hiilatakse pisut ka talentidega.* (Adsoni 1949: 37)

Olak ja Aavik mängisid klaverit, Aavik ka viiulit. Ning kui *Laipman hoogu sattus – ja selleks ei olnud palju vaja, sest ta oli ilmast ilma üks laetud inimene, – siis tekkis ta juttudele, lauludele ja lugudele niisugune pikkus sisse, et istumine tänulike kuulajate kaasaitamisel ulatus kaugele üle kesköö – ilma et siin mingi joodav aine olnuks kaastegev.* Laikmaa tavatses jutustada oma seiklustest kodu- ja välismaareisidel ning sõjaväes, sealjuures kindlasti armastusromantikast, mis võttis hea osa ajast ta jutustustes. (Adson 1949: 37; Adson 1974: 38) *Ei olnud majaproual puudust sütitavatest vahemärkustest ega olnud teisedki koosistujad suu peale kukkunud. Eduard Virgo, see „Postimehe” joonealuste autor varjunimega Estonian gentleman, oli terava nina ja terava keelega, veel pipardatum oli Eduard Hubel.* (Adson 1974: 38) Tõnis Sander tavatses õhtuses teelauas oma luuletusi ette lugeda, Hugo Raudsepp produtseeris [---] *fõljetoni elemente sisaldavaid lauajutte ja märkusi* (samas: 27jj). Kõnelus keerles peamiselt päevasündmuste ümber, kuid kõige rohkem kirjanduse ümber. Adson on nimetanud korduvaid võitlusi sakslaste ja eestlaste vahel Tallinna linnavolikogu valimiste eel, Tallinna 1910. aasta laulupidu oma kõigest 12-rublase kasumiga, kunsti- ja teatrisündmusi, Noor-

Eesti albumeid (eriti seda, milles ilmus Aaviku-Randvere novell „Ruth”) ning Vilde „jootraha”. (Adson 1949: 36jj; Adson 1974: 27jj)

Adsoni mälestusi aluseks võttes jätavad Marie Underi salongiõhtud mulje kui kodused ja vaimukad kokkusaamised. Tuleb aga arvesse võtta kaht asjaolu. Esiteks sattus tookordne maamõõtja Adson Underi salongi alles 1913. aasta teisel poolel, pärast tutvumist Marie Underi ja tolle sõpruskonnaga „Estonia” uue teatrihoone avamispidustustel (Adson 1949: 24). Seega pärinevad tema isiklikud mälestused salongi lõpuperioodist. Teiseks oli Adsoni näol tegemist Marie Underi elukaaslasega, mistõttu tema kirjeldus ei pruugi olla päris objektiivne. Küllap on Adsoni esitatud faktid tõepärased, kuid iseküsimuseks jääb, kas need õhtud olid tõesti nii idüllilised, vaimukad ja konfliktidevabad nagu Adson mäletab.

Võrdluseks teistestki allikatest pärit tsitaate 20. sajandi alguse eesti haritlase koduse seltsielu kohta. Seltskonnategelane Mari Raamot on oma mälestusraamatus meenutanud: *Paar päeva tagasi olime Puhkide juures õhtusöögil. [---] Oli väga lõbus õhtu. [---] Mina tantsisin Poskaga isegi kaerajaani. Poskade lahkumise ajal saatsime nad küünlatulede spaleeride saatel eeskojast välja.* (Raamot 1962: 259)

Olak aga tunnistab ühes kirjas avameelselt: *Mineval nädalal juhtusin ühel õhtul kogemata seltskonda, kus joodi. See oli hulga aja pärast tõesti midagi mõnusat. Jõime konjakit, benedikust, Rootsi punschi, madeirat. Kahjuks ei olnud õlut. Jutustati rohkesti roppe anekdoote. Lõpuks läksid teised kusagile bordelli, kuna mina koju kõmpisin.* (Olak Aavikule d-ta)

Kuid miks just Marie Under? 16. I 1916 kirjutab Under Laikmaale: *Meie maja atmosfäär on minu loodud. Minu külalised. Kirjanikud-kunstnikud, keda Teie toonud, tean ainult Suitsi ja Tuglast nimetada; nendega ei palju kokku puutunud. Teie väljamaal olemise ajal tõi Olak – Hubeli, Aaviku, Grünthali; Hubel – Linde, Linde – Kitzbergi. Ei oleks Olak julgenud mulle Noor-Eestlasi tutvustada, kui ta mind selle vääriliseks poleks pidanud – keegi ei taha ju end kompromiteerida. Ei oleks need hr-ad ka tagasitunud (nii palju kordasi) kui ma seda väärt olnud poleks.* (Under 1997: 1116)

Sama kirja mitmes lõigus kirjeldab Under oma nälga vaimse elu järele: *Mina olin kanges edenemise hoos, – vast teadmataltki. Iha teaduse, – vaimu järele oli minus suur [---]. Ma olin kui näljane kõige vaimutoidu järele. Ning Moskvast veedetud varastel abieluaastatel mind kiusas ja närts tung vaimlise elu järele. Leidsin, et midagi minus raisku läheb, kui seda toita ei saa.* (Under 1997: 1111jj)

20. sajandi teisel kümnendil polnud ka Under ise enam päris tundmatu. Adson märgib mõlemas mälestusraamatus eesti literaatide huvi Underi kui „Ema laulu” autori vastu: *Ta [Juhan Liiv] mäletas Noor-Eesti albumis ilmunud „Emalaulu”, vaatas siis Laipmani maalingut seinal ja ütles: „See ongi siis see, kes on luuletanud need read: „Väikesed naljakad mured”...”* (Adson 1949: 33; Adson 1974: 27). Samuti olevat Gustav Suits ühel kodumaalkäigul Helsingist külastanud Underit just sellepärast, et huvitus temast kui „Ema laulu” autorist (Adson 1974: 36).²⁶

Selle kohta, miks talle ikka ja jälle külla tuldi, on majaproua arvanud: *Minu mehe pärast ei ole keegi tulnud. Ja minu kui naise (erootika) pärast vist ainult ka mitte. Oli vist ikka midagi muud, mis siin majas köitis. Ühised ästeetilised huvid. Flirtinud ei ole ma mitte ühega nendest! Ei ole ma ka kunagi neid tutvusi otsinud, ega nendega hoobelnud. Ikka on mind üles otsitud. Aavik olla kord tänulikult Tartus mu „salongi” nimetanud – ometigi mitte – erootika pärast! (Under 1997: 1116) Under mõnab siiski: *Nii mõnel neist ehk ei oleks midagi selle vastu olnud, kui ma neile selleks mahti oleksin andnud. (Nii mõnelegi ehk paneb nüüd – kadedus kibedamaid sõnu suhu, minu vahekorda Ads.-ga arvestades, kui õige; nii mõnigi neist oleks ise A. asemel, seda tean ma selgesti. Kui alandav ühele kirjanikule-kunstnikule, kui teda mitte ei valita!!!).* (Samas: 1113) Sellele, et situatsiooni võis seksualiseerida kõigest naise kohalolek, viitab ka Adsoni varem siteeritud lõik (*sellise daami juuresolekul*).*

Marie Underi juurest leiti huvi ja täiendust oma mõttearenduste vastu. Samuti oli majaproua näol ilmselt tegemist ka lihtsalt veetleva naisega. Underi võime koosviibimiste vaimset atmosfääri hoida oli salongi toimimise teine võtmetähtsusega asjaolu.

4.3. Toimetused, seltsid ja muud kokkusaamispaigad

4.3.1. Töökohad ja Buschi maja

Peale Underi kodu oli teisigi paiku, kus selle seltskonna liikmed suhtlesid. Eeskätt kohtuti tööajalehtede toimetustes ja teatrites. Samuti liikusid mõned Underi salongikülalised tihti kirjastaja August Buschi suures moodsas majas Tatari tänaval, mille kuuendal korrusel asusid Ants Laikmaa ateljee ja mitmete Päevalehe ajakirjanike üürikorterid. Viimaste elanike kohta on

²⁶ Underi luuletus „Ema laul” ilmus 1905. aastal Noor-Eesti I albumis.

Raudsepp kasutanud määratlust *meie kommuuna* (Raudsepp Virgole 12. III 1914; Raudsepp, EKLA f 92 m 41: 1: 142). Näiteks kirjandusliku kogumiku Voog väljaandmise arutamiseks koguneti nimelt sinna, Laikmaa ateljeesse (Veski 1974: 212).

4.3.2. Avalikud kõne- ja vaidlusõhtud

Kirjades on palju juttu mitmesugustes seltsimajades jm avalikud saalides toimunud avalikest kõne- ja vaidlusõhtutest. Neil räägiti enim kirjanduse ja kunsti teemadel, kuid ka teatrist, ajaloost, loodusteadusest, tervishoiust, noorsooliikumisest, karskusest, ühiskonna- ja majandusteadusest, töölisküsimusest jms (Postimees 8, 10. (23.) I 1913). Kõnesid peeti paljudes kohtades – Tallinnas karskusselts „Valvaja” ruumides, spordiseltsis „Kalev”, mõnes pritsumajas, Tartus „Vanemuises”, ülikooli aulas ja mitmetes muudes paikades.²⁷

Koosolekul esitas varem väljakuulutatud esineja ettekande või referaadi. Sellele järgnesid *küsimised ja kostmised esitatud või juba kirjalikult sisseantud küsimustele*. Sageli kõneldi kirjanduslike või ühiskondlike küsimuste üle. *Samade ringkondade poolt anti tookord ka mõnesuguseid populaarteaduslikke teoseid välja*. (Lüüs 1957: 90jj)

Pärnu seltskonnategelane Anna Raudkats on kirjeldanud Viljandis elanud kirjanik Eduard Schönbergile üht sarnast koosolekut: *Eile käisime „Karskuse Seltsis” hr-a J. Tomp'i referaati kuulamas. „Karskuse Selts” on nimelt ettevõtnud järjekindlalt kirjanduseõhtuid toimi panna, igas nädalas vähemalt kord. Harilikult loetakse referat ette ja siis algavad läbirääkimised, mis mõnikord õige huvitavaks lähevad. Nüüd on parajasti „Rahvalgustaja” käsil. Refereerib hr-a Tomp. Seda tööd saab vist 5-6 õhtuks harutada. Läbi on juba võetud Mihkelsoni „Hingemaa”. Siis oli referendiks hra Raudsepp*. (Raudkats Schönbergile 29. XI 1908)

Kõnede nagu ka nn küsimiste ja kostmiste põhiraskus jäi meeste kanda. 1910. aasta paiku kirjutas Olak: *Meie väikeses rahvuslises ilmas pole suuremat edu märgata. Käime küll kaunis korralikult koos, kuid vaimustus... puudub. Meie ringis puuduvad südamlilik olek, vennalisus, omavaheline usaldus. [---] Naesterahvad mängivad peaaegu kõik passivlist rolli, kuna meie Grünthaliga kahekesi jahvatame*. (Olak Aavikule, d-ta) 11.-13. III 1917 Tartus Esimese Laenu- ja Hoiu-Ühisuse ruumides toimunud koosolekust, kus arutati muu hulgas ka Eesti autonoomia

²⁷ Näiteks 1912. aastal peeti Postimehe andmetel Tartus 44 kõne- ja 14 vaidluskoosolekut, kus esines 56 inimest (suuremalt jaolt küll üliõpilased, kuid teiste seas leidis siiski ka 5 ajakirjanikku) (Postimees 8, 10. (23.) I 1913).

küsimust, on Mari Raamot jutustanud: *Olime sel koosolekul proua Oleskiga kaks ainukest naisosavõtjat. Meie kohalviibimine, nagu märkasin, häiris mehi. Koosoleku vaheajal oli K. Päts pöördunud hr. Oleski poole küsimusega, miks need naised siin koosolekul viibivad. Hr. Olesk oli vastanud, et ega siia ei ole tulnud looma mõnda meeste riiki. Need naised ei keela praegu ega tulevikus oma abi uue Eesti loomisel.* (Raamot 1962: 156)

Euroopas ja Põhja-Ameerikas seostus keskklassi naise suhtlussfäär eeskätt koduga ja hõlmas peamiselt perekondlikke sidemeid (Montgomery 1998: 43). Ka Eestis ei osalenud 20. sajandi alguses naised avalikus suhtluses meestega võrdsetel alustel. Kuigi teadlikult-tahtlikult naisi tagasi ei tõrjutud, oli nende viibimine ühiskonnaelu asjade otsustamise juures kaasaegsete jaoks veel võõrastav. Võib arvata, et naised olid harjunudki tagaplaanile hoiduma. Salongisuhtluses võis olukord olla aga hoopis vastupidine.

4.3.3. „Estonia” teatri- ja kontserdimaja

Oluline kohtumispaik ja kultuurielukeskus oli Tallinnas ka „Estonia” teater, eriti selle uus, Armas Lindgreni ja Wivi Lõnni projekteeritud ja 1913. aasta augustis avatud maja.

Teater asus nii linna keskel kui vähegi võimalik – linnamüüri taga Uue turu servas. Kuigi ka vana „Estonia” *premiääridel võis siis alati kõiki tuntud eesti haritlasi kohata* (Lüüs 1957: 164), kujunes uuest teatri- ja kontserdimajast koht eeskätt eesti kodanluse jaoks. Olles eesti seltsi järeltulija, oli „Estonia” otsekui monument eesti kultuuri elujõule ja kvaliteedile. Uue „Estonia” ehitamine oli olnud üldine avalik ettevõtmine, mida finantseeriti suures osas tänu inimeste annetustele. *Selleks pidid eesti haritlased veksleid andma ja pankadelt saadi raha. Nii oli igal eesti haritlasel mitme tuhande eest veksleid turjal.* (Lüüs 1957: 164)

„Estonia” hoone väline suurejoonelisus oli asi, mida armastati rõhutada. Kaasaegses ajakirjanduses ja mälestusraamatutes kõneldakse palju maja pompöössusest ja eriti interjööri ilust, mida iseloomustas *palju elegantsi ja elektritulede määratu sära* (Postimees 197 a, 28. VIII (10. IX) 1913). Teatrimaja hakatigi peatselt selle valmimise järel kutsuma Uue turu lossiks (Hovi 2003: 32). Uue „Estonia” avamine oli suursündmus, millest kirjutasid lehed ja mis tõi kohale nii eestlasi kui ka nt soomlasi. *Võõrad. Juba eile õhtul nähti neid hulgana meie linna jõudvat, nimelt õhtuse Peterburist ja Riiaast tuleva rongiga. Enamasti kõik noored inimesed, kergete käepakkidega, milles arvatavaste tualeti tarvidused ja riided ruumi leidsivad.* (Päevaleht 192, 24. VIII (6. IX) 1913)

Haritlaste suhtumises „Estoniasse” ilmnnes selgelt kaks hoiakut: rahvuslikkus ja elitaarsus. Enne maja avamist arutleti ajakirjanduses selle üle, millistes tualettides sobib avapeole minna. *Naised valmistasid pidukleite, muidugi puhtast siidist* (Lüüs 1957: 165). Viltu vaadati Hugo Raudsepale, kes oli ainsana viibinud avapeol hallis pintsakus. Samas kinnitati Postimehes, et välise toreduse peale rõhumine peletab eemale suure hulga eestlasi, eriti maainimesi, kes eelistaksid lihtsamat pidu. (Postimees 197 b, 1913) Otsustavad ringkonnad („Estonia” selts) pooldasid aga siiski elegantsi. Uhkusega märgiti, et eesti daamide tualetid olid moodsamad ja euroopalikumad kui nt baltisaksa või soome külaliste omad. *Isegi meie välimise riidemood muutuvat, nõnda et Soome suguvennad endid „Estonia” pidustustel palju europalikumas seltskonnas (välispidi muidugi) tundnud liikuvat, kui ülemere omas kodus*, kirjutas Eduard Schönberg (Postimees 216, 19. IX (2. X) 1913).

Rahvuslikkus ja elitaarsus kokku panduna pidanuks andma mingi taotletava euroopaliku kvaliteedi. See oli kultuur, mida vajas ja tarvitas uus kiht – noobel ja moodne linnaeestlane, keda Hindrey on Postimehes kirjeldanud: *Ja imestades vaatavad nemad [sakslased] jälle omalt poolt seda seltskonda, kes säääl edasi tagasi liigub ja mitte millegi poolest seda kardetavat „pööbelt” meelde ei tuleta, kellega kohtumine Balti saksal ja saksikul nii ütlemata hirmus on. [---] Daamid kostüümides, mis nagu otse Pariisist herra Poiret’ käest on toodud ja mis oma sündimise eest meie kõige uuema moodulehe, kinematografile tänu võlgnevad.* (Postimees 118, 25. V (8. VI) 1913)

Idee poolest küll kunstitempel, omas teatri- ja kontserdimaja muidki avalikke funktsioone. 1913. aastal laulatati „Estonia” kontserdisaalis Juhan Luiga ja Erna Villmer. See oli selgelt rahvuslik samm, samas ka eneseekspositsioon. „Estonias” peeti ka suuri pidusid (Hovi 2003: 27jj), nt 1913.-1914. aasta vahetuse pidu, mida arst Aadu Lüüs on kirjeldanud kui suurejoonelist, lõbusat ja rikkalikku: *Suur saal oli tulvil inimesi, kes istusid gruppides laudade ümber, mis nõtkusid mitmesugustest söökidest ja jookidest. Šampanjapudelite korgiplaksud kõlasid vahetpidamata. Seltskond mõnules ja tundis elust lõbu. Kell lõi 12. Tulid välja suured numbrid 1914. Seltskond tõusis püsti, karjuti elagu ja hurraa uuele, algavale aastale.* (Lüüs 1957: 172)

4. 3. 4. Kohvikud

Ei maksa unustada kohvikuidki. Tallinna restorane uurinud Soome ajaloolase Kalervo Hovi väitel oli enne Teist maailmasõda suhtlus kohvikutes väga elav. Inimesed käisid neis meelsasti, sest

korterid olid kitsad ja külmad, kohvikutes võis aga kohata tuttavaid ja kuulda uudiseid. *Kirjanike lauas oli alati lõbus* (Hovi 2003: 33), vahel isegi kirjutati seal.²⁸ „Estonia” teatri restoran või restoranid, mida rahva suus nimetati samuti „Estoniaks”, oli neist üks kesksemaid. „Estonia” restoranil oli kolm eesti mõistes väga suurt saali, mis paiknesid teatri- ja kontserdisaali vaheruumis. Ka Eesti valitsused kasutasid „Estonia” teatrit ja selle restorane suurte pidustuste ja ametlike vastuvõttude korraldamiseks. (Hovi 2003: 27jj)

Underi salongikülalised kohtusid ka Narva maantee alguses, tolleaegse Vene turu (hilisema Viru väljaku) kõrval tegutsenud kohvikus „Empire”, mis oli kaasaegsete kirjelduste järgi Tallinna nooblimaid ja populaarsemaid kohvikuid. Kohvikus olid suured ruumid, milles löid meeolelu pehmed vaibad, peeglid ja tagaseina ääres seisvad loorberipuud. (Hovi 2003: 32jj) Kirjade seaski on säilinud mitmeid kohvikutest saadetud postkaarte, nt aadressil *Monsieur Jean Awik*’ule „Päevalehe” toimetuses Tallinnas saadetud tervitus: *Vanemuise lõunalaualt seaprae ja kapsaste juurest saadame Teile tervisid. J. Aavik, M. Hacker, J. Lintrop.* (Lintrop Aavikule 25. IV 1912) või Marie Underi tervituskaardid Marie Reisikule restoranist „Empire” (26. VI, 17. VII ja 8. XI 1917).

I maailmasõja ajal muutusid Villa Torupilla seltskondlikud õhtud vaiksemaks ja hõredamaks. Osa kooskäijatest oli sõjaväkke mobiliseeritud, mõni siirdus mujale, mõni häbenes üha kitsamateks muutuvate majanduslike olude tõttu tulla. Sõjajaelne salong häabus ega elustunud enam endisel kujul.

5. peatükk. Underi salongi piirid ja normid

²⁸ Tolleaegsetes restoranides ja kohvikutes käisidki peaausjalikult eestlased, kuna restoranide-kohvikute traditsioon oli eestlaste loodud. Tallinnas oli küll kohvikute tähtsus Eesti haritlaste omavahelises suhtluses siiski väiksem kui näiteks Tartus. (Adson 1949: 165; Hovi 2003: 16)

Inimeste liitumise rühmadesse tingivad erinevad tegurid. Rühmades loodetakse leida mõistmist ja turvatunnet, füüsilist või moraalset kaitset. Liitumine võib olla vabatahtlik ja samastuv, kuid võib toimuda ka kohustuse, sunduse, hirmu või mõne muu asjaolu tõttu.

Underi salongi teke oli iseeneslik. Külalisi ei sidunud sellega mingid ametlikud suhted ning salongi küllastamine oli nende jaoks täiesti vabatahtlik. (Rattus 1998: 32) Iseenesliku tekkega vabatahtlikud rühmad moodustuvad jagatud väärtuste alusel. Houstoni lugemisgruppe uurinud Elizabeth Longi väitel teadvustatakse vabatahtliku liitumise kaudu oma kriitilist suhtumist ümbritsevasse keskkonda, määratletakse oma kuuluvust ja otsitakse mõttekaaslastega solidaarsust. Gruppides toimuv kriitiline refleksioon hõlmab nii inimeste eetilisi ja esteetilisi tõekspidamisi kui ka nende kriitilisi positsioone seoses institutsioonide või isiklike kogemustega. Seejuures võib ühine kultuuripeegeldusprotsess olla nii isiklik kui ka kollektiivne ja selle käigus räägitakse läbi oma sotsiaalse identiteedi aluseks olevad väärtused ja hoiakud. (Long 1993: 197jj)

Ka Underi salongis oli olemas teatav normistik, millele vastavalt salongis käituti ja mis rühmasiseselt toimus kontrolliallikana. Järgnevalt püüangi visandada mõned Underi salongile eriti iseloomulikud ühiselt jagatud jooned. Vaatlen, missugused võisid olla seal liikunud inimeste jagatud hoiakud ja vaated ning kuidas need seda gruppi iseloomustavad. Ehk teisisõnu – millised olid selle rühma piirid ning nendest tulenevad normid.

5. 1. Kirjavahetuste ühine raamistik

Underi salongi küllastanute kirjavahetuste teemade seas oli kõige ulatuslikumaks teemagrüpiks nn vaimuelu, mis jaotus laias laastus kirjandust, ajakirjandust ja teatrit käsitlevaks osaks. Suurima tähelepanu pälvis kirjades originaalne ilukirjandus, eriti värsked algupärandid. Vaadeldi nii ilmunud ilukirjandust kui ka selle kohta kirjutatud arvustusi, samuti kirjanduselu sündmusi ning teoretiseeriti niisama. *Lugesin natuke Lutsu novelli ja kihutasin raamatu vastu seinale. Ta arvab vist, et Eesti lugeja on nagu Tuksi, kellel ta ühe sarnase teose teise järel kätte võib visata,* arvustas Hubel. (Hubel Aavikule, d-ta) Olak on kirjutanud: *Tammsaare „Noorte hingedega” olen*

ma enam rahul kui „Pikkade sammudega”. Muu seas sellep., et sea sensualne külg nii halastiolekus ei ole. (Olak Aavikule 28. III 1909)

Küllaltki rohkesti vaadeldi ka ajakirjandust, olles kriitiline nii omade kui võõraste väljaannete suhtes.²⁹ Juttu tehti ka ajakirjanduselust, kus valitses pidev käärimine – nt Päevalehe streik ja mitmesugused „pöörded”. *Kas Sa meie lehte ka loed? Mina temaga küll rahul ei ole: on teine niisamasugune tühine sõnumeteleht nagu kõik muudki Eesti päevalehed. Vast ehk tühisemgi, sest meil puudub heade väliste kaastööliste jaoks raha, arvas Olak Tallinna Teatajast. (Olak Aavikule 20. III 1910) Ütelge, missuguses [ajalehes] vahel sõna võtta: kas kiriklises, sõpruskonna ja omameeste „Postimehes” või K. Pätsu taskupoliitlises, kohti muretsevas (ka omadele meestele muidugi!) ja kohtadelt isiklistel põhjustel ärakangutavas „Tallinna Teatajas”, kirjutas Linde (Linde Vildele 5. II 1914). Polnud haruldane seegi, et Underi salongikülalised moodustasid ajakirjandusväljaannete seisukohalt ebaloogilisi liite. Näiteks plaanisid koostööd Tallinna Teataja ajakirjanik Olak ja Postimehe ajakirjanik Aavik (Olak Aavikule 25. XI 1914) ning mitmed salongikülalised teenisid eri aegadel leiba Postimehes, mida nad reeglina halvustasid. 1914. aastal ei välistanud Viinis viibiv endine Päevalehe ajakirjanik Raudsepp Postimehesse tööleasumise võimalust: *Väga võimalik, et ma väljamaalt tagasi tulles kutse saan „Postimehe” toimetusse astuda ja et ma selle kutse ka vastu võtan (Raudsepp Virgole 12. III 1914). Seda joont olen tõlgendanud salongiskäinute ratsionaalsusena ja ka salongi kui rühma lõdva struktuuriga.**

Üleüldiselt väljendatud rahulolematus nii olemasoleva kirjanduse, teatri, ajakirjanduse kui muude professionaalkultuuri valdkondadega iseloomustas nii Underi salongi küllastanute kui teistegi haritlaste seas aktsepteeritud arvamust Eesti kultuuri mahajäämusest. Seda põhjendati küll eesti keele ja hariduse madala taseme, küll eestlaste psüühikale omase orjameelsuse³⁰ ja halva tööga.³¹ *Me oleme orja sugu [---], meil puudub peensus, nagu suurel kultuura rahval,*

²⁹ Paljud Underi salongikülalised olid tegutsevad ajakirjanikud.

³⁰ Psühholoogia oli uus, 19. sajandil esile tõusnud moeteadus. Moeka lähenemise aluseks oli Jakob Hurda sõnastatud idee, mille kohaselt oli igal rahval oma kollektiivne alateadvus, mis peidab rahva jaoks kõige olulisemat (Undusk 1997: 808jj).

³¹ Eesti tõust kirjutasid teiste seas nt Villem Grünthal, Villem Reiman, Jaan Tõnisson ja Johannes Aavik; samuti Peeter Ruubel, Villem Ernits, Hans Kruus, Harri Moora, Juhan Luiga, Eduard Laaman. *Tõug* konnoteerus mõistetega *elujõud, rahvuslik jõud, rahva kogujõud*. Rõhutati eestilikkuse ja rahvusliku omapära säilitamise vajadust. Aegajalt võttis tõuteooria ka kaunis veidraid vorme. Nt pooldas Tõnisson, kelle ideaaliks oli võõrastest mõjudest rikkumata puhas eesti tõug ja kes pani pahaks veresegamist eri tõugude vahel, koguni tõuraamatute sisseseadmist analoogselt sellistega, mida peeti tõukarja kohta (Karjahärm ja Sirk 1997: 216, 293).

kirjutas Jaan Koort (Koort Söödile d-ta). Mait Metsanurk pühendas eestlase orjameelsuse kujutamisele terve romaani (kandiski pealkirja „Orjad”).

Tõuteemadega tegelemine oli eriti iseloomulik just 20. sajandi teise kümnendi alguses, mil sellel teemal kirjutati artikleid ja arutleti kõnekoosolekutel. Aavik tegi ka mitmetes kirjades märkusi Eesti intelligentsi *tõupärase inferioriteedi* jms kohta.³² Tõu headust seostati rahva elujõuga, eestlaste tõus leiti aga rohkesti degenerereerumise märke, mis suurelt osalt kanti teiste rahvastega veresegamise arvele (Karjahärm ja Sirk 1997: 216). Tõugu loodeti parandada küll sotsiaalsete olude muutmise, küla- või nn maamehekultuuri edendamise, küll hariduse, karskusliikumise ja ühistegevuse arendamise kaudu. Oma osa oli siin täita ka kirjandusel, keelel ja kogu professionaalsel kultuuril. Aavik väitis: *Mis tuleks meil kõige päält teha, see oleks olusid tublisti piitsutada. Läheks paljastada, hurjutada, roosata, ironiseerida, meie inimeste vaimlist närusust, alaolekut, tuimust. Kui need halvad omadused natuke väheneksid, siis hakkaks ka olema lootust, et huvitus tõuseb kirjanduse, kunsti, keele ja kogu meie rahvusliku kultuuri vastu.* (Aavik Tuglasele 23. I (5. II) 1917)

Sagedased olid kurtmised selle üle, et eesti haritlaste professionaalne küündimatus takistab eestlasi astumast Euroopa kultuurrahvaste hulka ja ähvardab rahvust hääbumisega (Karjahärm ja Sirk 1997: 202). Luiga kirjutas „Estonia” näitejuhi valimisest: *Praegusel ajal peab ka Eestis juba näitejuht omakohase eelhariduse saanud olema, muidu ei jaksa ta näitelava üle ei tehniliselt ega sisuliselt valitseda* (Juhan Luiga Siegfried Talvikule 10. XI 1910). Kui uue „Estonia” avaetenduseks valiti „Tabamata ime” asemel „Hamlet”, ironiseeris Virgo: *Vaheajal on Estonia kuulus pidukomisjon oma „asjatundjatega” nagu Konst. Päts, Timavei Kuusik, trobikond arstisid (ainult looma-arst puudub) jne. otsuseks teinud Uue Estonia avamisel Hamletit mängida. Dr. Luiga, kelle joonealuseid Teie ehk olete lugenud, astus nende meeste ideologina välja.* (Virgo Vildele 1. (14. XI) 1912)

Märkimisväärselt tugev oli professionaalse kultuuri stiliseerituse nõue. Hea kirjandus (kunst, keel vm) pidi olema viimistletud stiililt, keelelt, kompositsioonilt ja ka psühholoogiliselt argumenteeritud. Sellega võidi alati põhjendada nii positiivset esiletõstmist kui ka laimust. Hubel vabandas ühes kirjas: *Omavahel öelda, teen ma ühe patu, mida ainult ise enesele andeks annan, sest et põhjusi tean. Avaldan ühe novelli, mis juba varemini peaaegu valmis oli, stiliseerimatult. Pekuniärsed põhjused.* (Hubel Aavikule 4. IX 1912) Hea ja viimistletud kirjandus parandas ja

³² Vt nt Aavik Hubelile d-ta; Aavik Tuglasele 23. I (5. II) 1917 ja 6. (19.) II 1917.

lihvis lugejat ja sedamoodi kogu tõugu. Aaviku seisukoht iseloomustab kultuuriparandamise mentaliteeti üsna hästi: *Visnapuu teenus on üldse teatav raffinemang luules, mis aitab meie par excellence eetilist labasust ja talupoeglikkust aidata ära uhtuda.* (Aavik Tuglasele 6. (19.) II 1917). Ka keeleuendamine polnud üksnes Aaviku ekstravagantne hobi, vajadust keele arendamise järele pooldas enamik eesti haritlasi. Teisalt näitas viimistletud keel ka sotsiaalset piiri ja toimis identiteedimärgisena, eristades eesti haritlasi teistest sotsiaalsetest gruppidest.

Underi salongis käinute igapäevategemisi vaadeldes torkab silma, et suur osa kirjaruumist (eeldatavalt ka ajast) pühendati mitmesuguste seltside koosolekutele – nii nende küllastamisele kui ka organiseerimisele ja sisustamisele. Raudsepp on meenutanud: *Need Tallinna Kirjanduseltsi³³ iganädalised õhtud karskusselts „Walvaja” ruumides said meeldivaks kokusaamiskohaks kirjandushuvilistele inimestele. Ja neid oli tookord palju ja väga mitmelt kutsealalt. Nende õhtute alaliste tegelastena (olgu referentidena, vaidlustest osavõtjatena jne.) mäletan tuttavamatest nimedest. J. Luigat, Mait Metsanurka, J. Mändmetsa, K. Kotsarit, J. Vilmsi, Ed. Virgot, K. Pustat, E. Sillaotsa, M. Underit, P. Olakit, K. Rumorit, A. Palvadret, T. Sanderit, Ed. Laamanni, K. Kornelit jne. Metsanurk seltsis oli juhtivaid tegelasi, juhatuse liige ja referent.* (Raudsepp, EKLA f 92 m 41: 1: 140)

Seltsitegevusele pöörati suurt tähelepanu teisteski kaasaegsetes haritlasseltskondades. Jaanus Arukaevu sõnul võib tollaseid avalikke koosolekuid (nagu ka nt laulukoore, orkestreid ja raamatukogusid) käsitleda institutsioonina. Formaalselt võttes küll üksikühtlused, kujunesid need tegelikult ühiskonna struktuurseteks osadeks (Arukaevu 1995: 153). Koosolekutel osalemine oli sotsiaalne norm. Memuaarkirjanduses kohtab sageli üldistavaid väiteid koosolekute olulisuse kohta inimeste silmis. Nt meenutas Lüüs: *erilise tähtsuse omandasid meile, Treffneri poistele pühapäeva pealelõunased koosolekud „Vanemuises”* (Lüüs 1957: 90). Under selgitas kirjas Laikmaale: *Ja tol pidul [seltsi „Kalev” esimesel peol] ei „tõmmanud” mind ka mitte tants või flirt (ehk see küll nii noorele, korraks väljapääsenud tüdrukule sugugi pahaks panna ei oleks olnud) vaid – säääl kõneldi! see tõmbas mind. Ma olin kui näljane kõige vaimutoidu järel.* (Under 1997: 1111jj) Ka Lüüsi sõnul *need olid huvitavad ajad ja need kõnekoosolekud võib-olla ainsad, kus rahvas midagi paremat ja tõsisemat võis kuulda* (Lüüs 1957: 91). Lüüs kõneles küll rahva nimel, kuid eeskätt kogunesid koosolekutele ikkagi haritlased või sellesse gruppi pürgijad –

³³ Mõeldud on Eestimaa Rahvahariduse Seltsi, mis tegutses Tallinnas aastatel 1906-1917. Selts pidas ülal eestikeelseid koole, lasteaedu ja raamatukogusid, korraldas loenguid ja kursusi ning avaldas populaarteaduslikku ja õppekirjandust. Eestimaa Rahvahariduse Seltsil oli 17 haruseltsi.

tudengid, gümnasistid. Sama kinnitas Raudsepp: *Mäletan talvi, mil kirjandusõhtute pidamine oli armsamaid ja rahvalikumaid kokkutulemisi tolle aja noorema põlve ja koolinoorsoo ärksamaile ringidele* (Raudsepp, EKLA f 92 m 41: 1: 139).

Normiks oli ka omakeelse originaalse professionaalkultuuri tarbimine – kõneldi ja kirjutati eesti keeles, „Vanemuine” ja nn vana „Estonia” avati ning uut „Estoniat” üritati avada Eesti originaalnäidendiga. Kui „Estonia” selts otsustas uue teatrimaja avamispidustuste avanäidendiks valida Shakespeare’i „Hamleti”, tõlgitseti seda kui normi rikkumist ja pandi pahaks. Rahvuslikkuse avaldumise näiteks oli ka Luiga ja Villmeri abielu sõlmimine vastvalminud „Estonia” kontserdisaalis. Ka uus „Estonia” ehitati suurelt jaolt Eesti haritlaste rahadega.

Hoopis teisiti suhtusid Underi salongis liikunud „Estoniasse” kui kunstiliste taotlustega institutsiooni. Kõneldes teatrist (kõige rohkem tehakse kirjades tõepoolest juttu kodulinna teatrist „Estoniast”, kuid ka „Vanemuisest” ning neist kahest võrdlevalt) eelistati valdavalt „Vanemuist” ja kritiseeriti nii „Estonia” teatri repertuaari kui ka kunstilist taset.

Käies üritustel ja paikades, mis omasid teatavat sotsiaalset tähendust – Eestimaa Rahvahariduse Seltsi kirjanduse haruseltsi koosolekutel, „Estonia” kontsertidel ja etendustel, Eesti seltside pidudel jm – demonstreeriti ja manifesteeriti oma grupilist kuuluvust. Kõnede pidamine koosolekutel, kuhu kogunes palju rahvast (eeskätt sellist, kellega sooviti pidada sotsiaalset dialoogi), võimaldas ennast näidata ja kujundada oma positsiooni eesti ühiskonnas. Ehk teisisõnu – omandada seda, mida Bourdieu on nimetanud sümboolseks kapitaliks.³⁴

5. 2. Salongi väline piir

Sotsiaalse klassifikatsiooni põhikategooriad on *meie* ja *teised*. Ennast mingi grupiga identifitseerides tõlgendavad inimesed teatud väärtusi kui omi ning distantseeruvad teistest, võõrastest väärtustest. Grupi eripära ilmneb võrdluse kaudu – teiste gruppidega suheldes, nendega vastandudes või sarnasust tundes. Kaardistades Marie Underi salongi välist piiri, pöörasin ühelt poolt tähelepanu sellele, mis oli selle rühma konstitueeriv ühisosa ning hoidis

³⁴ Bourdieu sõnul võib sümboolne kapital olla mistahes omadus (füüsiline, majanduslik, kultuuriline või sotsiaalne), kui sotsiaalsed agendid, kelle tajukategooriad võimaldavad seda ära tunda, omistavad sellele väärtuse. Sotsiaalsed suhted võivad olla sarnane sümboolne kapital. (Bourdieu 2003: 132, 141jj)

inimesi koos, ja teisalt sellele, kellega kooskäinud end vastandasid, kuhu tõmbasid nad ise *meie* ja *teiste* vahelise eraldusjoone.

Marie Underi salongi näol oli tegemist spontaanselt tekkinud rühmaga, millel polnud eksplitsiitseid, selgelt sõnastatud reegleid. Külaliste seas oli erineva formaalse kuuluvusega inimesi – seal käisid nii Tallinna Teataja ajakirjanikud Lepp, Hubel ja Olak, Päevalehe ajakirjanikud Virgo, Vunn, Sander ja Raudsepp kui ka Postimehes leiba teeninud Kitzberg, Aavik ja Grünthal. Aavik, Grünthal ja Linde kuulusid ka rühmitusse Noor-Eesti. Sellest hoolimata polnud haruldane salongiskäijate omavaheline koostöö, mis ületas formaalsete rühmade piire.

1912. aasta detsembris teatas Aavik Hubelile: *Nagu Olakile juba kirjutasin ja nagu ta Teilegi vist on kõnelnud, hakkasin Tõnissoni asutatud kuukirja³⁵ toimetajaks. [---] Soovin, et Teiegi uut kuukirja oma kaastööga toetaksite, kui Teie seisukord seda lubab.* (Aavik Hubelile, d-ta) Koostööd takistavaks asjaoluks olid Postimehe ja Tallinna Teataja keerulised omavahelised suhted.

Olak aga kirjutas Aavikule samal teemal järgmist: „*Vaatleja*” *asutamise puhul soovin Sulle südamest õnne. Mul on heameel, et Sa enese tööle võid pühendada, mis Sulle meeldib, aga ka, et me ometi nüüd ajakirja saame, mida lugeda maksab. Et seda asja Tallinnas käima panna ei saanud, sellest on muidugi esimesel juhul Tallinnal kahju, kuid vaevalt võib asi ise selle läbi karvavõrdki kaotada. Pätsil ja meil kõigil ei ole Sulle iseenesest mõista midagi ette heita, ennem ümberpöörtud.* (Olak Aavikule 25. XII 1912)

Põhjus, miks tehti omavahel koostööd ka siis, kui see oli vastuoluline inimeste formaalse rühma – ajakirjandusliku väljaande või teatriga, milles inimene töötas –, oli tugevam ühistunne oma rühma liikmetega. Sotsiaalse identiteedi sisu saab määratleda, kui uurida, milliste märksõnade abil end teistest gruppidest eristatakse. Kuhu tõmbasid salongi külastanud oma rühma välispiiri?

Salongisliikunud vastandasid end erinevate gruppidega: ajakirjandus-väljaannetega, kirjanduslike rühmitustega, mõttekaaslaste seltskondadega ning üheselt defineerimata rühmadega, nagu väljendavad näiteks määratlused *Tallinna kodanlus* või *Tartu klike*. Põhjus, mis eraldas abstraktseid *meid* ja *teisi*, olid teistsugused huvid.

³⁵1912.-1913. aastal plaanitud üldkultuurilise suunaga kuukiri *Vaatleja*, mille väljaandjaks pidanuks saada Tõnisson ning toimetajateks Aavik ja Grünthal. Tegelikult ei ilmunud ühtki numbrit.

*Muidu on aga Tallinnas mulle õhk õige halb; kõik tõmbab mind eemale kirjandusest, tunnen „mõistlikkude” inimeste seas häbi oma kalduvusest ja tegevusest. Ja siin on aina „mõistlikud” inimesed, kirjutas Hubel (Hubel Aavikule 15. III 1915). Vastandumisele samadel alustel viitab ka Olaku ironiline teade „Estonia” kontserdisaalis toimunud sümfooniakontserdist: publikum oli nii peenike, nagu Tallinnas ülepea olla võib (Olak Aavikule, d-ta) ning Virgo märkus praeguse Tallinna Eesti selgroota kodanluse kohta (Virgo Vildele 6./19. I 1913). „Mõistlikkust”, kuigi veidi teise nurga alt, heitis kaasmaalastele ette ka Under: *Meie inimesed on nii tardunud, nii paindumata „rasvaläinud” hingedega, nii – „mõistlikud”, et neid midagi enam ei vapusta – o philisterlik kainus ja kivinemine! selles ei näe mina midagi hääd* (Under 1997: 1113).*

Eristumise aluseks oli huvi professionaalse kultuuri – põhiliselt kirjanduse, teatri ja muusika – vastu. Näiteks tõi Olak Aavikut Tallinnasse kutsudes selle linna eelisena esile järgmist: *Siin on kõigepealt juba kaks teatrit, peale selle kontserdid börsisaalis ja ka uue „Estonia” kontserdisaal tõmbab vist rohkem võõraid kunstnikka siia* (Olak Aavikule 22. VII 1913).

Hubel viitas ka erinevustele majanduslikus taustas: *„Sõnumete” mehed käisivad seal oma viimased trumbid välja. Ja mina tuln otsusele, et minu ja „majanduse meeste” vahel vahe on, mida millegagi võimalik täita pole. Kui meie (Sina ja mina idealidest unistasime [---], tõepoolest, sarnaste „lolluste” üle võiks „majandusmehed” surnuks naerda.* (Hubel Ploompuule 6. IX 1906)

Hubel on eristanud ka õpetatud ja harimatuid, õigemini koolidiplomita³⁶ haritlasi (vt Hubel Ploompuule 30. XI 1907). Samadel alustel (ehkki mitte ainult) tõmbas ka Postimehe ringkond piiri enda ja noorte Tallinna haritlaste vahele.

Konkreetselt ja haritlaskonna siseselt vastandas Underi salongiseltskond end Postimehe ringkonnaga ja Noor-Eestiga, kõige jõulisemalt esimesega. Tollast alles kujunevat eesti ühiskonda iseloomustas mitteformaalsete struktuuride rohkus ning Marie Underi kodus kohtunud haritlaste rühm polnud ajajärgu ainus omasugune. Tartus asus Eesti haritlaste mõjukas keskus nn Postimehe ringkonna näol, kuhu kuulusid ka need literaadid, kes andsid tooni kirjandusrahade

³⁶ Hubel peab silmas nii kesk- kui ka ülikooliharidust. Underi salongiseltskonna hariduslik taust oli väga kirev – salongis liikus nii vaid alghariduse omandanud (nt Hubel, Pinna) kui ka kõrgkoolidiplomi omanikke (nt Aavik). Enamik haridusteed iseloomustas aga hüplikkus (erineva taseme koolid, kutseõppeasutused, kursused), tihti oli gümnaasium ka – nt vaesuse tõttu – pooleli jäänud.

jagamise üle otsustavas Eesti Kirjanduse Seltsis.³⁷ Tartu õpilasingidest välja kasvanud ja peamiselt Helsingi Ülikoolis hariduse omandanud noortest literaatidest koosnenud Noor-Eesti rühmitus oli tekkinud Postimehe ringkonnale vastukaaluks.

Marie Underi salongis kooskäinute halvustav suhtumine Postimehe ringkonda ilmes üheteistkümne inimese puhul ja mitmetel tasanditel: suhtumises selle ringkonnaga seotud isikutesse (kõige sagedamini Tõnissoni), Postimehesse, Eesti Kirjanduse Seltsi ning Tartu haritlasringkondadesse laiemalt. Vastanduti nii vanuse alusel kui ka seoses erinevate esteetiliste ning sotsiaalsete-eeetiliste tõekspidamistega. Tartu haritlasringkondi iseloomustati epiteetidega nagu *erapoolikus, vanameelsus, harimatus, omameeste läbiviimine* jpt.

1914. aastal kirjutas Postimehesse tööle asunud Sander: *Tuju on halb Tartu pärast. Otsata ei meeldi mulle ta [---]. „Postimees” tahab, et ma kohalist politikat teeksin; see töö, üleüldse politika, ei mahu mu hingesse palju. Päälegi ei mõisteta Tartus politika all nüüd muud kui omameeste läbiviimist rahaasutustesse ja mujale. Mul on tõeste see ükskõik, missuguse lehe mehed kuskil pangas või asutuses on.* (Sander Raudsepale 10. III 1914)

Vilde „Tabamata imele” auhinna andmise puhul Eesti Kirjanduse Seltsi Tallinna Haruseltsi poolt märkis Virgo: *Kirj. Haruseltsi auhindade andmine oli Tartu klikele valusaks hoobiks* (Virgo Vildele 6. (9.) I 1913).

Järgnev teade iseloomustab aga laiemat eelarvamuslikku suhtumist: *„Postimees” kuulutab teda [ajakirja Vaatleja], nagu mingit oma kaasannet. Ta peaks aga, vähemalt pealtnäha, „Postimehest” täieste lahus olema, siis paistaks ta erapooletumana ja leiaks rohkem tellijaid ning kaastöölisi.* (Olak Aavikule 25. XII 1912)

Kuna halvustavat suhtumist Postimehesse ja Tartu haritlasringkondadesse jagasid needki salongi külalistanud inimesed, kellel enesel isiklikku vastuolu Postimehe ringkonnaga polnud, oli tegemist salongikülaliste enamust iseloomustava hoiakuga. Ühelt poolt väljendub siin haritlasringkondade diskussioon „õige” eesti rahvuskultuuri olemuse üle, teisalt aga nähtub opositsioonist reaalne jõuväljade polariseerumine Eesti kultuurimaastikul.

Mõned Marie Underi salongikülalised vastandasid end ka Noor-Eestile, kuigi nooreestlastest kirjanike töö ja tegevus selles haritlasringis peamiselt heakskiitu teenis. Ühest küljest oli tegemist isiklike vastuoludega: *Mis ma Suitsu kohta kirjutasin, oleks ehk kirjutamata*

³⁷ 1907. aastal loodud Eesti Kirjanduse Seltsi üheks vahendiks Eesti kirjanduse edendamisel aastatel 1908-1913 oli rahaliste auhindade andmine aasta jooksul ilmunud ilukirjandusele. Selts korraldas ka kirjandusvõistlusi ning jagas kirjanikele reisi- ja õpestipendiume. (Palm 1932: 309jj)

võinud jääda, kuid mis tehtud, see tehtud. Minu arvates on *Suitsul suurusehullustus*, kirjutas Olak. (Olak Aavikule 19. VII 1907). Hubel märkis, et „*N.E.*” mehed minu ja vist ka *H. Raudsepa vastu paar korda õige teravalt välja astunud* (Hubel Aavikule 19. XI 1913). Enamasti vastanduti siiski ratsionaalsetel põhjustel, sest organiseerunud Noor-Eesti ähvardas varju jätta üksikult tegutsevad kirjanikud. *Kui „Noor-Eesti” meestega, kelle käes vägi ja võimus on, kokku puutud, siis ole nii hea ja kõnele paar sõna minu Mark Nordau [?] tõlke kirjastamisest*, palus Olak Aavikut (Olak Aavikule 3. X 1908). Sel põhjusel tekkis just selles ringis idee anda Noor-Eesti albumitele vastukaaluks välja Tallinna kirjanike ühine kogumik Voog³⁸ (Raudsepp, EKLA f 92 m 41: 1: 145).

Asjaolu, et Marie Underi salong ühendas sedavõrd erinevaid inimesi, sealjuures ka mitmete vaenutsevate formaalsete rühmade liikmeid (nooreestlased, Teataja ja Postimehe ajakirjanikud), näitab, et tegemist oli paigaga, kus suheldi vabalt ja hoolimata ametlikest doktriinidest. Mitmete salongiurijate sõnul on see joon – ühendada erinevatest seisustest, klassidest ja ringkondadest pärit inimesi – olnud salongidele ajalooliselt üldomane (vt Herz 1991: 17; Heyden-Rynsch 1992: 16). Võib väita, et Underi salong funktsioneeris iseeneslikult teatud hulga inimeste ideelise läheduse ja ühiste huvide pinnalt. Salongiga seotud identiteedi aluseks oli huvi professionaalkultuuri vastu ning sellega tegelemine. Ühishuve ja vastastikust sümpaatiat võib pidada ka rühma peamiseks mootoriks.

5. 3. Salongi sisestruktuur

Ometi ei kujutanud Marie Underi salongikülalised endast ühtset kooslust. Sisekonflikti olemasolule viitasid mittersituatiivse iseloomuga negatiivsed hinnangud teise rühmaliikme kohta. Kirjavahetuse põhjal oli võimalik eristada kahte põhilist sisegruppi: ühelt poolt ajakirjanikke ja teiselt poolt näitlejaid. Ajakirjanikud suhtusid teatriga seotud inimestesse eelarvamuslikult, nende hoiak näitlejate ning „Estonia” teatri suhtes oli üleolev. Teatraalid, kelle hulka võib lisaks Altermannile, Pinnale ja Jungholzile lugeda ka ajakirjanik Kitzbergi, kirjutasid omavahel küll teatrist ja iseendist, kuid teistest rühmaliikmetest ei tehtud nende kirjades peaaegu üldse juttu.

Seoses „Tabamata ime” lavaletoomisega kirjutas Virgo järgmist: *Iseenesest mõista, et ma näitelavale seadmise ajal omalt poolt nii palju katsun seletada ja rumaluste tegemise eest hoida*

³⁸ Voog ilmus 1913. aasta lõpus. Plaaniti välja anda ka Voog II, mis ei ilmunud.

kui võimalik. Meie näitejuhtidel ju suuremat tolku algupäraste tükide jaoks ei ole. (Virgo Vildele 20. V 1913)

Sarnast suhtumist väljendas ka Olak: *Kõigepealt see „Estonia” dramaturgi küsimus. Nagu Jungholz mulle hiljuti kõneles, oodatavat Sind pikisilmi [---]. Mis nende teatrimestega läbisaamisse puutub, siis ei maksa ka sellepärast liiga muretseda. Nad on ju küll põhjatu rumalad, kuid misjonärid on ju ka inimesesööjate hulka läinud ja mõnikord sealgi loomulikku surma surnud.* (Olak Aavikule 22. VII 1913)

Ehkki omavahel vahetatud kirjades on ajakirjanike suhtumine näitlejatesse üleolev, polnud tegelikud isiklikud suhted ajakirjanike ja näitlejate vahel tõenäoliselt sugugi halvad. On säilinud kaks Altermanni sooja familiaarset tervitust Hubelile (6. I 1913 ja d-ta) ning ka Pinna arvab oma kirjas Jungholzile, et tema suhe ajakirjanikega on hea (Pinna Jungholzile 17. VI 1915). Nii Olaku kui Virgo kirjadest ilmnes nende igapäevane tihe lävimine teatriinimestega.³⁹ Ühelt poolt seostub ajakirjanike halvustav hoiak teatrimestete suhtes tollaegse avaliku arvamusega, mille kohaselt „Vanemuine” pakkus kvaliteetsesest realistlikku teatrit, „Estonia” aga diletantlikku „vanaromantikat” (Pinna 1995: 65). Võib siiski eeldada, et omavahel tihedalt suhtlevas seltskonnas kujundati arvamusi inimeste kohta pigem nende käitumise kui avaliku arvamuse järgi.

Sisegruppideks jagunemise üks määraja oli ka grupiliikmete ühine tegevus. Nn teatrimestete omavaheline kirjavahetus peegeldab tihedaid loomingulisi-tõiseid, aga ka argiseid-eraelulisi kontakte. Pinna ja Altermann mängisid koos „Estonias”, kus Jungholz oli 1909. aastast alates näitejuhiks. Kitzberg on tunnistanud, et on Jungholzile *peale sõpruse ja armastuse ka seda võlgu, et „Estonia” ta tükke lavastab* (Kitzberg Jungholzile 19. I 1916). Jungholz tõi lavale Kitzbergi näidendid *Püve talus* (1911) ja *Libahunt* (1915).

Tihedat koostööd tegid omavahel ka ajakirjanikud. 1907.-1908. aastal plaanisid uue ajakirja asutamist Olak, Aavik ja Grünthal (Olak Aavikule 20. VII 1907 ja 24. I 1908) ning 1914. aastal Virgo ja Raudsepp (Raudsepp Virgole 12. III 1914). 1912.-1913. aastal kavandasid Aavik ja Hubel ühist kirjatükki: *Aga võtame [---] töö käsile, milieust, milles praegu „oleme, liigume ja elame”. Mis Te arvate? Üksi ei jõua kudagi sellega valmis. Kahekesi teeksime tulevaks aastaks töö, mis väljaspool võistlust seisaks.* (Hubel Aavikule 7. I 1912) 1914. aastal kutsus Olak Aavikut

³⁹ Vt nt Olak Aavikule 22. VII 1913; Virgo Vildele 17. VII 1912, 23. VIII 1912, 25. X (8. X) 1912, 1. (14.) XI 1912, 25. XI (8. XII) 1912, 20. VII (1. VIII) 1913, 28. IX 1913; Jungholz Virgole 9. I 1915.

üles pidama trükis mõttevahetust päevakajalistel teemadel – sõjast, poliitikast, ajakirjandusest, avalikust elust. Ta arvab siiski, et seda *meie päevalehtedes teha ei saaks, sest oleme ju vaenuliste lehtede mehed. Selleks peaks erapooletu pinna leidma, aga kust? „Tallinna Kaja”⁴⁰ on pisike, aga muud paremat tõepoolest ei oleks.* (Olak Aavikule 25. XI 1914). Hulk kirjanikke-ajakirjanikke üllitas ühisväljaannet Voog.

Oli ka nn äärel-olijaid. Mõnede inimeste kohta anti järjekindlalt negatiivseid mittersituatiivse iseloomuga teateid. Isikuomaduste pärast teenisid kriitikat Hubel ja Linde, samuti Pinna. Hubeli puhul torkab silma ka püüdlik kirjavahetuspartneri arvamustega konformeerumine.⁴¹ Samuti võib äärelseisjaks pidada Luigat, kes oma poolehoiult kuulus pigem Postimehe ringi kui Underi salongi. Näiteks võiks tuua Luiga positsioonivõtu seoses Vilde „jootrahaga” või suhtumise Tallinna haritlastesse siis, kui Eesti Kirjanduse Seltsi esimees Villem Reiman kurtis seltsi kuukirjale antavate kaastööde nappust. *Siin Tallinnas ei ole kedagi, keda kaastööle võtta võiks, on enamasti kõik „kirjaosakamatad”,* kirjutas Luiga (Luiga Reimanile 29. III 1910). Septembris 1911 teatas ta: *Või oled Sa kuskil midagi lugenud mis tallinlaste sulest tuli ja millel väärtuslist küljes oli? – ma ei ole sarnast asja leidnud. Ilma Sinuta ei maksa Eesti K. S-i koosolekut siin pidada. Me lobiseme siis isegi ühte ja teist oma aruta „haruseltsis”.* (Luiga Reimanile 4. IX 1911)

Kui üksikute äärelolijate täpse staatuse selgitamine polegi siinkohal määrava tähtsusega, siis erinevate sisegruppide olemasolu viitab sellele, et ilmselt oli rühmal mitu keskust. Ajakirjanike suhtumise põhjal võib arvata, et kuigi teatraalid arvati ühisesse rühma, ei loetud neid oma sisegruppi kuuluvaks. Underi salongi tähtsus oli sisegrupiti erinev – ajakirjanikega võrreldes oli näitlejate salongiga seonduv identiteet märksa nõrgem. Kui näitlejate jaoks näis Underi salong olevat lihtsalt seltskondliku suhtlemise paik, kus käia päevasündmusi arutamaks, ennast näitamas ning kohtamas huvitavaid või kasulikke inimesi, siis ajakirjanikud kogunesid Underi koju selleks, et saada kokku mõttekaaslastega, kellega koos luua midagi uut. Arvestades ajakirjanike arvulist ülekaalu rühmas ja head integreeritust, võib neid ilmselt pidada Underi salongi tuumikuks. Eri tugevusega rühmaga seotud identiteet, eri sisegruppide olemasolu näitab, et tegemist oli tolerantse ning suhteliselt lõdvalt seotud grupiga.

⁴⁰ Virgo asutatud illustreeritud nädalakiri Tallinna Kaja ilmus aastatel 1914-1915. Ajakirja toimetamisel ja sisustamisel osales ka Raudsepp.

⁴¹ Vt nt Aavik Hubelile 18. II 1914; Hubel Aavikule 19. II 1914.

Ajakirjanike sisegrupi diskursust iseloomustas rahulolematuse kirjanduseluga ja olemasoleva ajakirjandusega, mida püüti parandada – arvustada ning õpetada, kirjutades ise. Muu seas näitavad salongi küllastanute pidev rahulolematuse olemasoleva professionaalkultuuriga, et tegemist oli piisava väljendumisvõimaluseta grupiga. Omavaheline ühistöö võis olla küll vastastikku huvitav ja tulutoov, kuid ühtlasi iseloomustab see katseid luua rahuldustpakkuvat väljundit. Ehkki 20. sajandi alguse Eesti avalikkust uurinud Jaanus Arukaevu väitel konsolideeris Tallinna Eesti Kirjastus-ühisuse nime kandnud organisatsiooniline keskus⁴² Põhja-Eesti haritlasi samavõrd kui Postimees Lõuna-Eesti omi, avaldasid mitmed Underi salongis liikunud ajakirjanikud rahulolematust *meie kodanlike osäühisuste ajakirjandusega, mis iseseisvatele arvamistele väga sageli ruumi ei anna* (Virgo Vildele 6. I (19. I) 1913; vt ka Raudsepp Virgole 12. III 1914). Selged väljundiloomise püüded oli kogumiku Voog ja ajakirja Tallinna Kaja väljaandmine. Ressurssidele ligipääsu nimel tehti koostööd ka nendega, kelle vaadetega oldi vastuolus. Näiteks võib tuua kultuuriajakirja Vaatleja asutamise.

Underi salongis toimunud suhtluse iseloom ning ajakirjanike grupi väljaspoole suunatud tegevus – töötades ajalehtede juures, oli neil ka väljund, mille kaudu ennast ühiskonnas kuuldavaks teha – võis olla põhjus, miks Underi salong on kaasaegsete teadvusse kinnistunud kirjanduslikuna.

5. 4. Underi salong ja emantsipatsioon

Salonge seostatakse sageli kultuuris kehtivate konventsioonide eiramise ja eitamisega. Vilde juhtis Underi mässumeelsusele tähelepanu juba 1900. aastal: *Tead Sa, miks ma Sind õieti armastan? [---] Armastan Sind selle julge võimsalt esilepurskava revolutsioonilise meelsuse pärast, mis end dokumenteerib kõiges, mis seni teinud oled. Oled kitsendavaid ja ahistavaid vägivaldseid seltskondliku olemise ja pidamise piire purustanud. Sina, väike 17-aastane tütarlaps, veriseima väikekodanluse maal!*⁴³ (Vilde Underile 18. XI 1900, tsit Hinrikus 1997: 1100) Et sama uljus pole temast lahkunud hiljemgi, tõendab Under 16. I 1916 Laikmaale saadetud kirjas, milles kirjeldab oma salongi toimimise aegset meelsust: *Mäletan, et Teie tol ajal mu'st palju lugu pidasite. Olen ma siis vahepeal halvemaks läinud? Tol ajal oli ju mu kõige*

⁴² Tallinna Eesti Kirjastus-ühisus moodustati Tallinnas 1905. aastal ning ettevõtte taga seisis enamik Tallinna juhtivaid avaliku elu tegelasi. Ühisus andis välja suurt hulka perioodikat, sh Päevalehte, mille abil levitati üldjoontes ühtset, eestlaste majandusliku ja kultuurilise emantsipeerumise maailmavaadet. (Arukaevu 1994: 27)

⁴³ Vilde emotsionaalsetesse hüüatustesse peaks suhtuma ehk teatava reservatsiooniga; oli tema näol ju tegemist Tartu mõjuka Postimehe ringkonna ja Tallinna majandusringkondade poolt põlatud sotsialistiga.

„hullem” periood: tsünism ja – noor jaatav vägise väljapuhkev elurõõm võitluses ühe-teisega...
(Under 1997: 1113)

Ka Underi 1916. aastal tehtud katse lahutada oma abielu oli kahtlemata sotsiaalseid konventsioone eirav samm. Sarnaseid sotsiaalsetest konventsioonidest üleastumise või vähemalt seltskonnas elevuse tekitamise näiteid võib tuua teistegi salongiliikmete kohta (nt Aaviku sõltumatut ja iseseisvat uue ajastu naist kirjeldav romaan „Ruth”), kuid ühtlasi oli nende seas selliseidki, kelle vaateid võib vastupidi konservatiivseteks pidada. Nii on Adson pidanud vajalikuks Lintropi kohta mainida: *See kangelane [Lintropi romaani „Villem Elgas” peategelane] ei hoolinud parajasti moodiminevast noor-eestlaste sümbolismist ega nende Pariisi-jumaldamisest, vaid pöördus eesti maaellu ja otsis väärtusi sealt. See ei olnud pelk „Postimehe” ideoloogiast tingitud tellimus, vaid vastas Lintropi elukäsitlusele.* (Adson 1974: 31) Samuti külastas Underi salongi Vunn, kes naises ainult „ilmsüütust” otsib (Under 1997: 1120) ja kelle ideaalile majaproua kindlasti vastata ei võinud. Ega leidnud „Ruthki” teiste haritlaste seas eriti poolehoidjaid (Olak Aavikule, d-ta) Seepärast arvan, et Underi salongi iseloomustas pigem tolerantus – ka konservatiivsemate kaaskodanike suhtes – kui eksplitsiitne mässumeelsus.

Underi salongi, mida võib määratleda peamiselt seal toimunud suhtluse kaudu, iseloomustasid inimestevahelised isiklikud suhted, minimaalne institutsionaliseeritus ja kirjutamata normid.⁴⁴ Iseloomulik oli ka tegutsemine tsaaririigi keskvoimude poolt suhteliselt vähe või lõdvalt kontrollitud professionaalse kultuuri valdkonnas.

III OSA

6. peatükk. Vilde „jootraha”

⁴⁴ Kasutan siin ja edaspidi mõistet *institutsioon* tähenduses, mille on määratlenud Berger – institutsioon on sotsiaalse korra fundamentaalse tähtsusega osis, habitualiseeritud (mustriks muutunud/muudetud) tegevus või käitumine, mida tegutsejad sellisena tunnetavad ja mis struktureerib inimkogemuse mustriteks ka kognitiivsel tasemel. Institutsioonid nii reguleerivad kui ka kontrollivad inimekäitumist. Keele kaudu tagatakse ja põlistatakse nende legitiimsus – institutsioon muutetakse traditsiooniks. (Wuthnow jt 1991: 40jj)

Uurides mingit rühma, tekib paratamatult vajadus analüüsida ka selle sotsiaalset konteksti – ühiskonda ja sotsiaalset keskkonda, mis inimeste kogemusi ja nende tõlgendamist mõjutab. Soovisin vaadelda Underi salongi laiemas kontekstis, võrdluses teiste samalaadsete gruppidega. Pertti Alasuutari väitel osutavad tihti just vastuolud normile (Alasuutari 1995: 139). Uurides normi, uurime tegelikult ühiskonnas peituvaid jõuvahekordi (samas: 31).

Nagu eespool märgitud, ilmnos Underi salongikülaliste kirjades kaks peamist vastandumistendentsi – Noor-Eestiga ja Postimehe ringkonnaga. Kui vastasseis Noor-Eestiga oli juhuslikuma iseloomuga ning seda tendentsi iseloomustas vähene emotsionaalsus, siis halvustavat suhtumist Postimehe ringkonda jagas Underi salongis liikunute enamik; ka need, kellel polnud sellega isiklikku vastuolu. Käesolevas ja järgnevas peatükis vaatlen seda hoiakut sündmuse kaudu, millele kaasaegsed on viidanud kui Vilde „jootrahale”.

Valisin uuritavaks sündmuseks (juhtumiks või täpsemalt alljuhtumiks) Vilde „jootraha”, sest see kajastus paljudes Underi salongi külasthanute kirjavahetustes ning oli ka teema, mille puhul tekkis konkreetne ja vaadeldav dialoog Postimehe ringkonnaga. Nagu märgib Toivo Ü. Raun, osutab ilukirjandus sageli olulistele sotsiaalsetele teemadele ja annab kasulikke viiteid, kuidas uurija võiks oma materjali organiseerida (Raun 1980: 25).

Vilde „jootrahana” tuntuks saanud skandaal puhkes 1913. aastal, põhjustatuna Eesti Kirjanduse Seltsi auhindamisotsusest. Tegemist oli sündmusega, mille vastukajad ajakirjanduses keetsid veel aastaid. Jootraha-skandaali retseptioonis põimub peamiselt kaks teemaderingi – esiteks Eduard Vilde näidendi „Tabamata ime” vastuvõtt ja teiseks suhtumine EKSi tegevusse. Kuigi kaasaegsed vastukajad keskendusid Vilde draama „Tabamata ime” kunstilise väärtuse ja EKSi erapooletuse hindamise ümber, stimuleeris sündmus ühtlasi veel mõningaid teisi antud perioodile iseloomulikke diskussioone.

Sündmuse uurimiseks kasutasin allikana kaasaegses ajakirjanduses ilmunud teateid ja artikleid, Marie Underi salongikülaliste ja Postimehe ringkonna liikmete kirju, hilisemaid ajakirjanduses avaldatud teemakohaseid kirjutisi ja Eduard Laugaste 1937. aastal ajakirjas Eesti Kirjandus avaldatud uurimust ilukirjanduse auhindamise kohta 20. sajandi alguses.

6. 1. Sündmuste käik

1907. aastal loodud Eesti Kirjanduse Seltsi eesmärk oli põhikirja kohaselt *kirjanduse, teaduse ja kunsti edendamise, kodumaa ja rahva igakülgne tundmaõppimine ja neil põldudel tehtud vilja*

rahvale kättesaadavaks tegemine (Laugaste 1937: 417). Tegelikuses keskendus EKSi põhihuvi ilukirjandusele. Üheks vahendiks Eesti kirjanduse edendamisel aastatel 1908-1913 oli rahaliste auhindade andmine aasta jooksul ilmunud ilukirjandusele. (Palm 1932: 309jj) Mõõndusteta tunnustusväärsele tööle määrati auhind. Teosele, mis hindajate arvates tervikuna „ei suutnud rahuldada”, kuid mille mõni külj – stiil, kompositsioon, aines vm – vääris esiletõstmist, määrati ergutusauhind, toetusraha või erakordne tasu. Kvaliteedierinevus ilmnis siinjuures preemia nimetuses, mitte rahalises suuruses (Laugaste 1937: 419).

1910. ja 1911. aastal ilmunud originaalsele ilukirjandusele EKS auhindu ei määranud, kuna ei leidunud küllalt kõrgetasemelisi töid. 1912. aasta eest otsustati auhinnad siiski igal juhul välja anda. Sel aastal oli ilmunud ka mitu silmapaistvat teost. Žüriisse kuulusid kirjanik Aino Kallas, arst ja ajakirjanik Juhan Luiga ning ajakirjanik Karl August Hindrey (EKSi aastaraamat V: 46). Kaalumisele võeti Eduard Vilde „Tabamata ime”, August Kitzbergi „Libahunt”, Oskar Lutsu „Kevade” ning Mait Metsanurga „Orjad” (Jürgenstein Luigale 18. I 1913).

11. II 1913 avaldas Päevaleht teate selle kohta, et Kitzbergi „Libahundi” kõrval on EKS määranud auhinna ka Vilde „Tabamata imele” (Päevaleht 35, 11. (24.) II 1913). Mõni aeg varem oli „Tabamata imele” auhinna andnud ka Eestimaa Rahvahariduse Seltsi kirjanduse haruselts. Päev hiljem kuulutas Postimees, et auhinna on saanud hoopis Vilde novellikogu „Jutustused” (Postimees 36, 12. (25.) II 1913). Ning lõpuks teatas EKSi kuukiri Eesti Kirjandus ametlikult Vildele toetusraha määramisest *silmanähtava edenemise eest, mis ilmnevat eeskätt kompositsiooni ja stilistilise külje hoolsamas väljatöötamises ja keele rikkamas arendamises* (EKSi aastaraamat V: 77; vt ka Postimees nr 57, 11. (24.) III 1913). Formaalne põhjus „Jutustuste” kõrvalejätmiseks oli, et raamat oli ilmunud alles aastal 1913.⁴⁵ „Tabamata ime” auhinnast ilmajäämist ei põhjendatud esialgu millegagi.

6. 1. 1. Vilde versioon

Emigratsioonis elanud Vilde reageeris 1913. aasta alguses ajakirjanduses ilmunud teadetele auhindamisotsuse kohta EKSi täiskogule adresseeritud kirjaga, milles väljendas oma solvumist, teatas kavatsusest toetusrahast loobuda ja palus oma „rikutud õigused” jälle jalule seada. Ühtlasi

⁴⁵ Tegelikult oli asi veelgi segasem: kogumik „Jutustused” sisaldas eri aastatel kirjutatud novelle, millest mõned olid juba varem mujal avaldatud. „Jutustuste” kaanele oli väljaandmisaastaks märgitud 1913, kuid trükipoognatel seisis 1912. Kõik need asjaolud andsid põhjust vaidlemiseks.

avaldas Vilde selle ka trükis pealkirja all „Avalik kiri Eesti Kirjanduse Seltsile”, milles esitas oma versiooni loost koos talle kättesaadavate dokumentidega (Vilde 1913).

„Avalikus kirjas...” kirjutas Vilde järgmist: *Eesti Kirjanduse Seltsi auhinnakomisjonis oli aasta algul muude ilukirjanduslike teoste seas hindamisel ka minu 1912. aastal ilmunud draama „Tabamata ime”. Minu töö otsustati auhinnast ilma jätta. Imelikul kombel ei olnud asi aga sellega mitte lõpetatud. Ei, vaid komisjon tundis vastuseismata tungi minule siiski auhinda mõista. [---] Millest see kirglik andmise-õhin? – küsin veel kord. Kas ehk taheti minu emigrandipõlve kibedust kõliseva heateoga pisut suhkurdada?* (Samas: 3jj) Seda võidi tõepoolest pidada küllalt mõistetavaks põhjenduseks (vt ka Hindrey 1940: 184). Ei saadud ju kord juba väljahõigatud auhinda häbi tundmata vaesuses virelevalt emigrandilt ära võtta. Kuid Vilde EKSi kaastunnet ei uskunud: *Aga see kibedus kestab juba kaheksandat aastat, ilma et E. K. S. juhatuses kellegi meel härdaks oleks läinud. [---] Viie aasta eest, 1908, sai minu kirjanikukutse 25 aastat vanaks; see oli üleüldiselt teada, aga E. K. S. ülemus ei arvanud tarvilikuks seda platooniliseltki meelde tuletada, ammuks siis aineliselt. Ja nüüd korruga säärane pealetikkuv heldus!* (Vilde 1913: 4)

Vilde oletas: *Ainus õige vastus küsimuse peale, miks „Jutustustele” enneaegselt kõrge auhind määrati, võib siis see olla: Otsus minu „Tabamata imet” auhinnast ilma jätta t õ u k a s õ i g u s e l e j a õ i g l u s e l e v a s t u p e a d. Minu näidend ei ole mitte töö, mida võidi nende toodete kõrval, milledele auhinnad anti, sootuks tähele panemata jätta.* (Samas: 4jj) Vilde kõneles draama elavast ja valdavalt positiivsest vastuvõtust, sh ERSi kirjanduse haruseltsi kõrgeimast auhinnast, mistõttu poleks ka EKS tohtinud tööst vaikides mööda minna. *Aga maha matta t a h e t i t e d a, t e m a s e l t s k o n n a k r i i t l i n e l a a d e i m e e l d i n u d h i n d a j a t e l e j a n e n d e s e l j a t a g a s e i s v a l e r ü h m a l e. [---] Ja nõnda pisteti siis „Jutustustele” aupärg pähe, et autori vastu „erapooletust” üles näidata ja avalikku südametunnistust rahustada: üks läinud raha ja au sellelesamale mehele!* (Samas: 5)

Siis aga vaikiti maha ka „Jutustused” ja anti Vildele senini tundmatu „toetusraha” nimeta tööde eest armulikult pihku (samas: 7). Toetusraha määramist olukorras, kus teistele on antud auhind, pidas Vilde enese alandamiseks. Ja seda, et ta on vaene, asjaoluks, mille abil arvati teda kergemini alandada võivat. (Samas: 13)

Vilde jätkas süüdistustega EKSi esimehe Villem Reimani vastu, põhjendades neid Aaviku käest saadud kirjaga: *Joh. Aavik kirjutab mulle Tartust, et V. Reiman kui seltsi esimees*

“Jutustustele” määratud auhinna vastu protesti tõstnud ning ameti mahapanemisega ähvardanud, kui see sünnib! Sellest endise otsuse ümbermuutmine. Nagu näete, hirvitab ka siin korrupsioon välja. (Vilde Virgole 25. XI (8. XII) 1912) Ühtlasi tegi ta ettehteiteid ka auhinnakomisjonile: *Kui see teade tõeks läheb, siis on seesama hr. V. Reiman, kes nii palju kõlblusest armastab kõnelda ja kirjutada, oma kõlblusetundega vägi valda suutnud ühendada. [---] Ning auhinnakomisjon, kelle iseenesest mõistetav eeltingimine piiramata otsusevabadus on, paindus esimehe võimule ja mõjule alla! See on ju üpris armas meetod rühmapoliitiliselt vastumeelseid raamatuid ära nottida! Sest niisuguse auhinna peaväärtus ei sisaldu ju mitte autorile antavas t a s - k u r a h a s, vaid selles, et l u g e v a r a h v a t ä h e l e p a n e k u t m õ n e h e a - d u s l i k u l t v ä l j a u l a t u v a t e o s e p e a l e j u h t i d a* (samas: 6jj) ning seadis kahtluse alla terve EKSi erapooletuse: *Oletades, et Eesti Kirjanduse Selts seda tõesti tahab olla, millena ta avalikkuse ees tänini on püüdnud esineda – nimelt Eesti kirjandusliku elu üleüldine keskpunkt, mille ees kõik meie vaimlised töjõud, nende ilmavaatest ja esteetilisest püüetest hoolimata, ü h e õ i g u s l i k u d peavad olema – tõstan mina kui eesti kirjanik seega E. K. S. üleüldise liikmetekogu ees protesti seltsi auhinnakomisjoni ja eestseisuse vastu, kes seda ü h e õ i g u s l i k k u s e p õ h i m õ t e t minu kohta on rikkunud ja kelle teguviisi järgi Eesti Kirjanduse Seltsi muuks ei või pidada kui ü h e p o l i i t i l i s e r ü h m a k i r j a n d u s l i k u k s k o m i s j o n i k s,*⁴⁶ *kellel mitte meie kirjandusekunsti vaba edenemine südame peal ei seisa, vaid üksnes oma eripüüete vägivaldne läbiviimine.* Niimoodi antud kirjandusauhinnad olevat aga ainult meelega rahad poliitilise ustavuse eest, st rahad, mis kirjaniku seni vabad käed tegelikult kinni seovad. Vilde kinnitas, et EKSi otsus sunnib teda end kaitsma *vaimlise vägistamise ja ärateenimata alandamise vastu ning lootis, et EKSi täiskogu tema rikutud õigused jälle jalule seab ja konkreetse teose eest auhinna määrab.* (Samas: 15jj)

⁴⁶ EKSi esimese, Tõnissoni algatusel kokku kutsutud asutamiskoosoleku järel kirjutas sotsialistlik ajaleht Uudised, mille toimetusse kuulus ka Vilde: *Tartus olevat asumis kirjanduse selts. Asja etteotsa astuvad on seltsi asutajaks mehi Narvast, Tallinnast (näit. Ristirahva pühapäeva lehe tegeliku toimetaja G. E. Luiga) ja isegi Volmarist kutsunud, kuid kõige rohkem tuntud kirjanikka, näit. Eduard Vilde, Ernst Peterson, Bornhöhe, O. Münther j. t. ei ole aga mitte kutsutud. Imestusega peame küsima, mikspärast kirjanikka kirjanduse seltsi asutamisest osa võtma ei ole kutsutud? Mikspärast kutsuti nende asemele kõstrisi ja kirikuõpetajaid? Olgugi et uue seltsi asutamise asjus esilagseks nõupidamiseks kokku kutsutud meeste arv suur ei ole olnud, siiski ei oleks nende hulgast ometigi need puuduma pidanud, kes meie kirjanduse põllul kõige rohkem tegevad on. Nagu kuulda, olla uue seltsi etteotsa astunud Postimehe usuvennad ehk, nagu nad ise ennast nimetavad, „Eesti ringkond” („Postimehe” sõpruskond – umbes 11/2 tosinat liikmeid) üleval tähendatud kirjanikud nende edulise mõtteviisi pärast kutsumata jätnud. Kirjanduse seltsi on meil hädapärast tarvis. Tähtsus on tal ülemaaline. Sellepärast on tingimata tarvis, et seltsi asutamisest, tema tööpõllu selgitamisest ja põhjuskirja väljatöötamisest võimalikult rohkem kirjanikka osa võtaks, vaatamata, missugune poliitiline seisukoht ja mõtteviis kellelgi on. (Palm 1932: 308jj)*

Miks Vilde EKSi auhindamisotsusele nii tormiliselt reageeris? „Tabamata ime” löi kohe ilmudes laineid. Vilde oli oma teose kallal vaeva näinud ja teadlik töö õnnestumisest. Draamal oli tõusiklikkust pilav alltekst, mis pidi tolleaegsele seltskonnale mõista andma – sellised te olete⁴⁷ (EKSi aastaraamat VI: 6). Vilde kirjust: *Kui „Päeval.” sõnum õige on, et E. Kirjanduse Selts minu 1913. a. ilmunud „Jutustustele” auhinna on määranud, kuna ta 1912. aasta toote „Tabamata ime” sootuks tähele panemata jättis, siis on mul nõu seda auhinda tagasi lükata, ja nimelt kui katset, ühte minu tööd, mille ainet ei sallita, teisega ära nokitseda, kuna mõlemate raamatute kirjandusline väärtus nii laia vahetegemist kuidagi ei õigusta* (Vilde Virgole 18. (31.) I 1913). Aprillikuus Virgole saadetud kirjas teatas Vilde oma otsusest toetusraha tagasi lükata ning EKSi avalikult toimunu kohta aru pärida. Ta selgitas: *Ma ei pea seda ainult isiklikeks asjaks, vaid üleüldiseks, sest mis täna minule juhtus, see võib homme mõnele teisele mitte küllalt „truualamlisele” sulemehele juhtuda* (Vilde Virgole 10. (23.) IV 1913).

Vilde ise pidas auhinnast ilmajäämise peapõhjuseks oma sotsialistlikku ilmavaadet, mis EKSi suunaga ja eriti Reimani, keda ta nimetas EKSi *vaimulikuks presidendiks* (samas, lk 13), tõekspidamistega vastuolus oli.⁴⁸ *Vist mitte umbropsu ei raba Vilde ise poliitilist momenti nimetades: „Sotsialisti vihati [Tartus] niisuguse naiivse, ürgtundelise vihaga, otsekui oleks seni usutud, et väike, vaikne Eesti jääb „sotsialismi pahest” igavesti puutumata”,* arvas ka Laugaste (Vilde 1929: 8, tsit Laugaste 1937: 435).

6. 1. 2. „Tabamata ime” vastuvõtt

Tagantjärele kõrgelt hinnatud „Tabamata imet” pidasid silmapaistvaks ka paljud kaasaegsed. Nädal aega pärast näidendi trükist ilmumist teatas Virgo: *Tükki peetakse heaks. Isegi Dr. Luiga, kellega tunaieila õhtu Estonias kokku sain ja kes enne üks umbusklikkude seast oli, ütles: „Ma olen „T. imet” lugenud – see tükk on hea! Kes ütles, et see tükk halb on?” Ja hakkas Teie stiili „ütlemata head väljatöötust”, Teie „osavust, millega meeoleu olete sünnitanud” jne. kiitma. Hubel (Mait Metsanurk) kes enne korrektuurpoognaid lugedes osalt vast autorikadeduse pärast*

⁴⁷ Näidendi tegevus toimub ühes suuremas Eesti linnas, mille haritud eliiti iseloomustavad vähene kultuurialane küpsus ja piiramatud pretensioonid. Tegevus keerleb välismaalt naasnud läbikukkunud pianisti Leo Saalepi ümber, kellest kohalik intelligents – osalt hoolsalt kohandatud muusikaarvustuse tõttu – aga vaimustuses on.

⁴⁸ Vilde oli töötanud sotsialistliku kallakuga ajalehes Uudised. Linde kirjeldas Reimani suhtumist sotsialismi ja Vilde loomingusse: *Meil on ju koguni „Eesti Kirjanduse Seltsgi” Tartus auu pärast olemas. Aga selle tüüriil on õpetaja Villem Reiman, kes pääle seda, kui Teie „Uudiste” toimetuse liikmeks astusite kõik Teie tööd, ka teie esimesed, Kolga-Jaani raamatukogust välja heitis.* (Linde Vildele 27. VI 1908)

õige teravaid tähendusi tegi, on kõige selle mõjul saba jalge vahele tõmmanud ja peab tüki kohta tuleval nädalal [arusaamatu] Kirj. haruseltsi kõneõhtul vististe „heatahtlise” referadi. Jne. jne. Ühe sõnaga – töö on läbi lõõnud ja tema tulevik kindel. (Virgo Vildele 1. (14.) XI 1912) Jürgenstein tegi Reimanile ettepaneku võtta „Tabamata ime” EKSi kõnekoosoleku teemaks: Ühe tema üle kõneleks ma Tallinnas, s. o. Wilde draama

„Tabamata ime” üle. See ei ole küll igatahes väga hea draama, aga ta on intelligentlikult kirjutatud, problem on hästi võetud, aga nõrgalt otsustatud. Ülepea on see töö enam kui ühelt poolt meie oludes huvitav. Kui Teie arvate, et niisugune teema läheks, siis ma kõnelen. (Jürgenstein Reimanile 12. XI 1912)

Leidus ka laitvaid arvamusi, nt Hubeli või Tartu ajakirjaniku Ernst Petersoni oma, kes nimetas näidendit *imemata tabaks* (vt Virgo Vildele 14. XI 1912). Oma Eesti Kirjanduses avaldatud arvustuses ei tunnustanud ka Jürgenstein teoses muud positiivset kui teema uudsust – leides siiski, peale külaelu kujutamise ei suuda et eesti kirjandus midagi omapärast pakkuda (Jürgenstein 1913: 35). Samuti olid Hindrey avalikud sõnavõtted pigem mahategevad (vt Tallinna Teataja 5, 7. (28.) I 1913). Kuigi üksikisikute arvamused seda täielikult ei toeta, võttis avalikult esitatud hinnangutes Tallinn pooldava ja Postimehe ringkond laitva positsiooni.

Vilde näidend ei äratanud tähelepanu üksnes kirjandustharrastava ringkonna keskel. Draama üle peeti avalikke ettekandeid Tallinnas, Tartus, Narvas, Pärnus ja mujal ning ikka suurele kuulajaskonnale, nagu 1913. ja 1914. aasta Tallinna Teatajas avaldatud sõnumite järgi võib otsustada. ERSi kirjanduse haruseltsi koosolekute aruannetest nähtub, et aasta suurim kuulajaskond – 393 inimest – oli kõnekoosolekul, kus Hubel käsitles „Tabamata imet” (Päevaleht 28, 2. II 1913).

6. 1. 3. Eesti Kirjanduse Seltsi versioon

EKSi hindamiskomisjon otsustas auhinnale esitatud „Tabamata ime” auhinnata jätta, kuna ei pidanud teost kunstiliselt küllalt kõrgetasemeliseks. Tollase väidetavalt koduses õhkkonnas toimunud hindamise kohta kahjuks protokollid pole (Hindrey 1940: 184), pole ka muid märkmeid, mis võiksid heita valgust motiividele, millest auhindamise hetkel juhinduti. On vaid hulk tagantjärele antud selgitusi.

Jürgenstein kirjeldas segaduse tagamaid Kolga-Jaanis elanud kirikuõpetajale Villem Reimanile järgmiselt: *Terve asi tuli sellest, et Dr. Luiga veidi indiskret oli ja ootamata viisil „Päevalehes” teate auhindamise kohta avaldas. (Kui journalist ei võinud ka mina siis enam oodata, vaid teatasin ka komisjoni otsusest, et mitte üsna ajast maha jääda. See teade sai aga veel enne lehte, kui Teie protest tuli, muidu oleks ma ta veel teistviisi [arusaamatu]. Hinnad on niisama, nagu iga aasta, sellel mõttel mõistetud, et eestseisus otsuseid sanktsioneerib. Sealjuures ei ole auhinnatoimekond oma otsuseid ka sugugi veel motiverinud [---] Teie kiri lõi kui väk sisse. (Jürgenstein Reimanile 16. II 1913) Samas kirjas arvas ta, et Teie olete sääl maaüksilduses [---] konsekventidele jõudnud, mis sellepoolest õiged ei ole, et neil see alus puudub, mis Teie neil arvate olevat. Reiman – nagu ka Vilde – sai infot sündiva kohta ajalehtede ja talle saadetud kirjade kaudu. Jürgenstein leidis, et Vildet võiks siiski tunnustada: *Vilde kui kirjanikule üleüldse ei ole auhind palju, sest tema „Mahtra sõda” ei ole keegi järele teinud. (Jürgenstein Reimanile 16. II 1913) Auhindaja Luiga kinnitas kirjas oma vennale: Auhinna asi on tõesti lihtsam kui Sa arvad. Sa võid usku, et Reimani protest midagi ei ole muutnud. [---] Muidu oli just A. Kallas ja Hindrey väga kindlad, otse resolut oma otsustes, ma katsusin Vilde heaks kõnelda: Hindrey tõusis üles ja läks puhveti. [---] Kukutasime tõesti ilma mõjuavalduseta „Tab. ime” läbi, ei tahtnud kellelegi auhinda määrata ja seadsime järjekorra kindlaks, milles autorisi nimetada. Taheti tõesti Vilde [arusaamatu] „Jutustuste kogu” puhul kiita. Mulle ei meeldinud algusest peale see „Jutust.” nimetamine mitte, aga taheti õrn olla. (Juhan Luiga Adalbert Luigale 16. IX 1913)**

Kuid Vilde „Jutustustes” leidis novell „Kuival”, mille EKS oli selle ilmumise ajal Noor-Eesti III albumis (1909) pornograafiliseks tunnistanud (vt Jürgenstein 1909a: 485), ja seda auhindama polnud Reiman nõus.

Reiman ise põhjendas oma vastuseisu isiklike kõlbeliste arusaamadega. Ei saavat ta ju seda, mida eraisikuna ja pastorina laidab, EKSi esimehena auhinnavääriliseks kuulutada (Reimani kirja mustand Laamanile 20. IX 1913). Küllap ei soovinud Reiman minna vastuollu ka usuringkondadega, kellega tal oli töösuhe ja samu kõlbelisi vaateid jagavate rahvamassidega, kelle silmis ta pidi prestiiži säilitama kui kirikuõpetaja. Linde sõnul olevat Kitzberg talle nelja silma all öelnud: *Aga mis ütleksivad Saksa õpetajad, kui õp. W. R. „Kuival” auhinnaga honoreerimist oma nimega sanktsioneerib? (Linde Vildele 26. I 1914) Seepärast kavatses Reiman „Jutustustele” auhinna andmise korral EKSi esimehe ametist loobuda, mida pidas oma*

sõnul asja loomulikuks lahenduseks. Seda tänapäeval nii mõistetavat sammu üritasid teised EKSi liikmed aga iga hinna eest vältida.

Jürgenstein kirjutas: *Hindrey ja pr. Kallas on valmis otsust nii motiverima, et Vilde mitte ainult nende juttude eest auuhinda ei saa, vaid oma tänavuaastaste avalduste puhul kui kirjanik ülepea. Sellega oleks Teie soov täidetud ja igasugune põhjus Teil tagasiastumiseks kadunud.* (Jürgenstein Reimanile 16. II 1913) Oma sõnul olevat Hindrey küll Jürgensteinile tähendanud, et vahest polegi kirikuõpetaja EKSi juhatajaks kõige kohasem mees: *Seda sain teada Jürgensteinilt, kes aga oli veidi solvunud minu seisukohast, et jury on jury ja vist polegi sobiv kirikuõpetaja amet sellest tingitud ühekülgsusega ning asjatundmatusega ja Eesti Kirjanduse Seltsi esimehe koht* (Hindrey 1940: 184). Hindrey õigustus on aga kirja pandud hulk aastaid pärast sündmuse toimumist. Selleks ajaks oli selge, et Reimani käitumist käsitati mõjutamisena ja mõisteti sellisena hukka.

Jürgensteini kinnitusel Reiman mitte ei ähvardanud ametist tagasi astuda, vaid üksnes nentis selle sammu vajalikkust: *Ma mäletan aga tema [EKSi saadetud kirja] sisu selgesti. [---] Teie ei ähvardanud seal mitte tagasi astuda [---], vaid mull oli Teie kirja lugedes see tunne, et Teie omast formal-protestist suurt ei lootnud [---] ei rehkendanud Teie auhinna toimekonna arvamide muutmistega pea sugugi.* (Jürgenstein Reimanile 29. IX 1913)

Miks oli Reimani kirjal siis nii suur mõju ja miks püüti teda iga hinna eest EKSi esimehena ametis hoida? Jürgensteini sõnul polnuks Reimani samm *praegusel silmapilgul mitte liht tagasiastumine, vaid enam vähem Eesti Kirjanduse Seltsi mahamatmine* (Jürgenstein Reimanile 16. II 1913). Jürgenstein veenab: *Poolehoidmine meie seltsi ja iseäranis Teie vastu on igatahes kasvamas. Miks tahate siis tagasi astuda?* (Jürgenstein Reimanile 16. II 1913) *Ütelge ise, kes juhataks praegu E. K. Seltsi; peale Teie, vähegi rahuloldavalt? Kas Kallas [---] Või Tõnisson [---] Või Kõpp [---] Või Jõgever [---] Ma ei taha nendele auväärt inimestele kuidagi liiga teha, aga mis neil ei ole, seda ei ole.* (Jürgenstein Reimanile 16. II 1913) Reimani autoriteetsust ja tema tööjõu suurt väärtust kinnitasid talle teisedki Postimehe ringkonda kuulunud EKSi liikmed (vt nt Kõpp 9. ja 17. I 1914). Ilmselt oli olemas ka EKSi Noor-Eesti kätte libisemise oht. Teada on, et Aavik ja Grünthal EKSi „sõbrustasid”, nagu seegi, et Reiman pani pahaks nende püüdlusi ja saavutusi ilukirjanduse ja keele vallas (vt Linde Vildele 26. I 1914; vt ka Reiman Leetbergile 24. III 1913). Küllap püüti Reimani tagasiastumist vältida ka sellepärast, et tegu oli sõbraga, keda ei tahetud solvata.

6. 1. 4. „Jutustuste” ja novelli „Kuival” vastuvõtt

Juba varem avaldatud novelli „Kuival” üle 1913. aasta ajakirjanduses enam pikemalt ei arutletud. Ilmumise järel olid seda teinud nii Postimehe kirjandusarvustaja Jürgenstein, nooreestlane Tuglas kui ka Vilde vasakpoolsete vaadetega kirjastaja Lilienbach, kes mõnegi rea Vilde tekstis maha tõmbas (Jürgenstein 1909a: 485; Tuglas 1909: 151jj; Laugaste 1937: 434). Nähtavasti oli see juba läbiarutatud teema ja novelli rõvedaks pidamine üksmeelne otsus. „Jutustuste” tervikkogu kohta avaldas Postimees 1913. aastal Johannes Aaviku sulest üsna positiivse arvustuse. Aavik tunnustas Vilde kaasakiskuvat jutustamisviisi, teksti tihedust ja stiili viimistletust, sest olgugi et teos on *nüüdse aja seisukohalt följetonlik ja osalt labanegi, olevat selles siiski jõudu ja hoogu ja värskust sees, kergust ja spontaansust, mida vaevalt keegi noorema sugupõlve kirjanikuist samal määral omandab*. Novelli „Kuival” pidas ta ainelt küll rõvedaks, kuid vormilt stiilimeisterlikkuse näiteks: *Kuid lõbu, mida vormilise külje maitsmine toodab, vähendab seda piinlikku mõju, mida oma moraliseerivast lõpust hoolimata siiski ropp ja nilbe ja kassiahastuslik aine niisugusena avaldab*. (Postimees nr 28, 2. (15.) II 1913) Novelli „Kuival” stiililist-vormilist külge hindas kõrgelt ka Luiga (Postimees 210, 12. (25.) IX 1913).

Seisukohavõtt novelli „Kuival” kohta demonstreerib, kuidas moraalised põhjendused osutusid kunstilistest olulisemateks.

6. 1. 5. Auhinnast saab toetusraha

Jürgenstein kirjeldas Reimanile EKSi siseringis toimunut: *Minu poolt ei olnud see sugugi korrekt, et ma Teie protesti Hindreyle andsin; ma oleks pidanud vast vormilisem olema ja uue formalprotesti Teie käsu täitmiseks kirjutama, aga mull ei tulnud unesgi meelde, et see kiri iseseisvate meeste, auhinnamõistjate peale kuidagi niisugust mõju võiks avaldada, et nemad oma [---] parema äratundmise vastu toimetada võiksid. Kiri ei avaldanudgi muud mõju minu äranägemise järele, kui et Aino Kallas ja Hindrey selle üle vihased Teie üle näisid olevat, et Teie arvamise järele nemad pornografilise töö eest auhinna on mõistnud. Kui mina omalt poolt neile ütlesin, et nad võiks vast auhinnamääruse niiviisi formulerida, et üks ega teine etteheiteid ei saa teha (ma mõtlesin sääl juures vast auhinnaks just paremaid jutte „Jutustustest” nimetada, mis juba varemalt ilmunud, nii et siis aastaarvu asi ja Teie vastuolek ühe jutule kaoks), siis nägin ma,*

et formalne protest neil otse nagu soovitav näis, sest nad olid isegi alles kahe vahel, kuidas nad auhinda formulerivad ja ütelsid kohe, et nad juba otsustanud on auhinda Vildele üleüldse anda. Kui ma pärast nende formulatsiooni „toetusraha” nimega sain, peatasin ma ka esialgselt selle „toetusraha” nime juures, rahustasin ennast aga varsi sellega, et säärast toetusraha ka mujal (reisida jne.) otstarbeks auhinnamõttes antakse. Et Aino Kallas just formulatsiooni kirjutanud oli, siis arvasin, et ju tema neid kirjanduslisi kombeid ikka hästi tunneb ja ei kõnelnud asja kohta eestseisuse koosolekul enam. (Jürgenstein Reimanile 29. IX 1913)

Aino Kallas ise vaikis kogu skandaali vältel, põhjuseks oli Linde sõnul enesest väljaminek (Linde Vildele 26. I 1914).

Hindrey on olukorra järgmiselt kokku võtnud: „*Tabamata ime*” ja „*Jutustuste*” eest auhinda siis määrata ei saanud. Vilde aga oli tõepoolest juba hakanud kirjutama kunstiliste sihtidega, oli emigrant, elutingimused halvad – seda pidi Eesti Kirjanduse Selts võtma arvesse. Järelikult pidi temale midagi määratama, sel või teisel viisil. (Hindrey 1940:184)

Kui Vilde esindas vaid iseennast, siis EKS pidi mitmete inimeste vahel kompromissi leidma. Tunti, et Vilde väärib auhinda, kuid ei osatud või tahtnud seda sel moel sõnastada. Paljud otsustajad olid Vildega poliitlistel, kõlbelistel või isiklikel põhjustel vastuolus. Vildet tunnustati keelelise ja stiililise edenemise eest. Skandaalses auhindamisotsuses teatas komisjon: *Ed. Vildele toetuseraha määrates on komisjon selle kirjaniku viimasel ajal silmanähtava edenemise peale tähelepanemist tahtnud pöörata, edenemise, mis iseäranis kompositsiooni ja stilistilise külje hoolsamas väljatöötamises ning keele rikkamas arenemises end avaldab* (Eesti Kirjanduse Seltsi ilukirjanduslikud auhinnad 1912: 77).

6. 2. Suhtumine EKSi tegevusse

Kuidas reageerisid EKSi auhindamisotsusele teised haritlased? Tallinna kirjandushuvilised ringkonnad olid skandaali ootel. *Kirjandusliste auhindade andmisega jääb E. Kirj. Selts tänavu vist kimpu. Teile nad vist heameelega ei taha anda, aga Teist seekord mööda minna nad kah ei või, ennustas Virgo. (Virgo Vildele 6. I (19. I) 1913)*

Kuidas Teile Vilde „jootraha” skandaal meeldib? Et E. K. S. auhinnakomisjoni tegevus viimati skandaali teeb, seda olin ammu ette aimanud. Juba Tammsaare teoste „auhindamine” andis seks häid lootusi. Hää, et ta kord oma näpud ära põletas, siis on teinekord ettevaatlikum, kirjutas Aavik Hubelile. (25. IX 1913) Hubel vastas: Jootraha skandal pidi tulema tõeste, ma olin

varemini Tartu tegelastest paremal arvamisel. [---] Üleüldse aitab see „jootraha” asi meie seltskondlist diferentseerimise protsessi kõvendada. (Hubel Aavikule 30. IX 1913)

Luiga seevastu tõlgendas toimuvat „pöörase jandina”: *Päevalehes kirjutasin ma pöörase jandi vastu, mis E. K. S. auuhinna toimekonna vastu käima pandud. Ei tea, kui palju ta kasu toob, iga tahes arvasin tarvilikuks oma seisukohta välja ütelda.* (Luiga Reimanile 16. IX 1913)

Jootraha-skandaal tekitas laias laastus kaks vaidlevat osapoolt. Ühtesid ärritas, et „Tabamata ime” auhinnast ilma jäi, teisi see, et Reimanit ilmaasjata süüdistati. Vilde poolel seisjad rõhutasid Vilde iseseisvust ja sõltumatust. Adson on meenutanud, et toetusraha tagasilükkamist tõlgitseti kui suurejoonelist avaldust (Adson 1949: 13). Vilde vastased leidsid, et too on oma loomingust liiga kõrgel arvamusel. *Ühe kirjaniku hellitatud enesetunne*, kirjutati loost Postimehes (Postimees 199, 30. VIII (12. IX) 1913) ning ka Luiga on maininud *kirjaniku auahmust* (Postimees 211, 1913).

Tallinna Teataja ja Meie Aastasada avaldasid rea EKSi korruptsioonis süüdistavaid kirjutisi. Grupp ERSis tegutsevaid (aja)kirjanikke ilmutas Tallinna Teatajas avaliku pöördumise, milles paluti nimetada konkreetseid Vilde töid, mida EKS oma toetusrahaga premeeris.⁴⁹ Kuna kirjale rahuldavat vastust ei saadud, teatas Raudsepp EKSi oma otsusest mitte osaleda järgmise aasta auhindamiskomisjoni töös, kuna *ma ei saa toimekonnaga, kes kirjanikkude vastu avalikku lugupidamatust üles näitab, koos töötada.* Raudsepp palus ka oma auhinnakomisjoni tööst loobumise põhjustest avalikult teada anda. (Raudsepp EKSi 22. IX 1913; EKS Reimanile 24. IX 1913)

Ootamatult leigelt reageeris aga Postimehe ringkonna tavapärane oponent Noor-Eesti, mida nooreestlane Linde järgmiselt selgitas: *Et Eesti kirjanikud igast leerist oma ametivenna kaitseks välja ei astunud, võib ju mitmeti seletada. Ringkonnas, kuhu mina kuulun, harutati avaliku protestiga esinemise küsimust, millega üksikud „Noor-Eesti” rühma juhtivad liikmed (Suits, Tuglas, Tammsaare, Semper ja mina) oleksivad välja astunud. Kuna aga teised meie liikmed, kes E. K. S. sõbrustavad,⁵⁰ selle vastu kindlasti olivad, tuli avalikust protestist loobuda.* (Linde Vildele 26. I 1914) Ka nooreestlased kasutasid pahameele väljendamiseks EKSi koostööst loobumist (nt koosolekute kirjandusreferentidena jm). *Oli ju veel üks tee: Eesti*

⁴⁹ Pöördumisele olid alla kirjutanud Hugo Raudsepp, Eduard Hubel, Tõnis Sander, Eduard Virgo, Jakob Mändmets, Marta Reichenbach ja Johann Voldemar Veski (Tallinna Teataja 206, 10. (23.) IX 1913).

⁵⁰ Tõenäoliselt peab Bernhard Linde siin silmas Aino Kallast, Villem Grünthalit ja Johannes Aavikut.

ajalehtedes seisukoha võtmine. Aga kus? „Postimehes” töötavad meie rühmast A. Kallas, J. Aavik ja V. Grünthal. Esimene tunnistas ise, et temale see asi ütle mata piinlik on, mis ma ka usun; kahele viimasele on aga E. K. S. liiga südam e juures, kui et selle vastu avalikult välja astuda. „Päevaleht” oli selles küsimuses „Postimehe” seisukohal ja „Tallinna Teataja” [oli] üle mal nimetatud 5-le täiesti võõras, et sääl polemilisi artikkelid avaldada. Jäi ära oodata, kuni oma ajakiri ilmuma hakkab, et siis sääl seisukohta võtta. Ja see sünnib, kuigi asja iganemise tõttu vähe teisemal kujul, juba lähemal ajal.⁵¹ (Samas)

EKSi segased seletused näisid osutavat varjamisele ega äratanud usaldust. Vilde populaarsus eesti lugejaskonnas tagas talle samuti moraalse võidu: *Sest kuigi Oksad, Huubelid, Prantsud, Linded, Ruumorid ja t. tõendavad, et Teist suurt asja kirjanikku ei ole, ometi võivad mulle Reevitsad, Pihlakad, Virgod, Mänsud tunnistajaks tulla, et Teie meie kõige luetavam kirjanik olete*, kirjutas Vildele ta kirjastaja Lilienbach. (Lilienbach Vildele 17. III 1913, tsit Laugaste 1937: 507). Hiljem parodeeris Vilde kogu lugu oma 1913. aasta lõpul valminud komöödias „Pisuhänd” (Laugaste 1937: 509jj).

Jootraha-skandaal kahjustas EKSi renomeed märkimisväärselt nii kirjandusringkondade kui laiema avalikkuse silmis ning kahandas ka ta enesekindlust.⁵² Suur osa kirjandusega seotud ringkondadest jäi (või väitis end jäävat) siiski arvamusele, et tegemist oli kildkondlike huvide maksmapanemisega. Novellikogu „Jutustused” sai auhinna järgmisel, 1913. aastal.

7. peatükk. Underi salongi ja Postimehe ringkonna dialoog: ressursside ja ideoloogiate küsimus

⁵¹ Bernhard Linde täitis oma lubaduse vastavatud ajakirjas Vaba Sõna, kus heitis EKSi e te Vilde kirjandusliku tegevuse 25. ja 30. aastapäeva tähelepanuta jätmist (Linde 1914:72jj). Nooreestlaste suhtelise leiguse põhjuseks võis olla ka pinev vahekord Vildega, kuna viimane oli nende suhtes olnud avalikult sarkastiline, Vilde novell „Tokerjad” oli olnud otsene pila nooreestlaste aadressil. (Vt ka Vilde kirjad Lindele aastatest 1908-1914)

⁵² Vt nt seltsi uue esimehe Kõpu kiri Jürgensteinile 11. II 1914.

Käesolevas peatükis uurin lähemalt teemasid, millega seoses tekkis Underi salongiseltskonnal Vilde jootraha-skandaali käigus Postimehe ringkonnaga dialoog. Põhiliselt tegeldi kahe probleemiga – EKSi kui professionaalset kirjanduselu koordineeriva ja hindava sõltumatu keskpunkti legitiimsusega ning kirjanduse hindamiskriteeriumidega. Jootraha-skandaal stimuleeris veel mõningaid ajastule iseloomulikke diskussioone (näiteks haritlase ideaalsed omadused või küla- ja/või linnakultuuri eelistamine või mitte-eelistamine). Asjaolu, mis neid professionaalse kirjanduse ideaalsete omaduste üle arutlemisega sidus, oli tegelemine küsimustega eri haritlasgruppide ja nende ideoloogiatega⁵³ omavahelistest jõuvahekordadest ning Eesti haritlase sotsiaalsest identiteedist.

Järgnevalt vaatlen kirjadele ja ajakirjandusele toetudes jootraha-skandaali retseptiooni kui protsessi, mille käigus vaidlejad püüdsid Eesti ideaalset rahvuskultuuri ja rahvusliku haritlase ideaalseid omadusi defineerides legitimeerida oma grupiväärtusi. Vaatlen, kuidas Underi salong ennast jootraha-skandaali kaudu haritlaskonnasiseselt positsioneeris ning püüan konkreetse dialoogi näitel demonstreerida nii gruppidevahelisi ideoloogilisi erinevusi kui ka ideoloogiate kasutamist normatiivse-eetilise juhtpositsiooni saavutamiseks ja oma grupiväärtuste aktsepteerimiseks enesestmõistetavatena ka teiste rühmade poolt.

7. 1. EKSi legitiimsus sõltumatu keskpunktina

Kuigi Vilde jäeti auhinnast ilma nn pornograafilise novelli pärast, ei tekitanud skandaali mitte seksuaalsuse kujutamise küsimus, vaid Eesti kirjanduselu sõltumatu keskpunkti problemaatika. Vilde avalikkusse paisatud süüdistuste üle diskuteerisid ühelt poolt Luiga ja Tõnisson Postimehes, teisalt Laamann Tallinna Teatajas ning Raudsepp ja Virgo Päevalehes.⁵⁴

Peeti häbiväärseks, et EKSi auhinnakomisjon end Reimani arvamusest mõjutada laskis. Nii Postimehe ringkond kui ka Tallinna haritlaskond rõhutasid oma sõltumatust. Luiga mõõtis artiklis „Au mõiste ja au paiste” EKSi kritiseerijatele sama mõõduga, mis nood talle, süüdistades ERSi kirjanduse haruseltsi Virgo mõju all olemises: *sest igal pool oleks auhinna-komisjoni erapoolikuks tunnistatud, kus, nagu [ERSi] Tallinna Haruseltsi toimekonnas, hinnatavate teoste*

⁵³ Lähtun kultuuriuuri ja diskursiteoretiku Teun A. van Dijk multidistsiplinaarsest ideoloogia definitsioonist, mille kohaselt võib ideoloogiatega mõista mingi grupi liikmete poolt ühiselt jagatud ja grupi tegevust organiseerivate või legitimeerivate abstraktsete ideede ja väärtuste süsteemi (van Dijk 1998: 3). Ideoloogiate sotsiaalne funktsioon on defineerida grupi sotsiaalset identiteeti ja huvisid (van Dijk 1998: 314).

⁵⁴ Luiga esines EKSi auhinnakomisjoni liikmena, Tõnisson esindas Postimeest, Laaman Tallinna Teatajat ning Virgo ja Raudsepp ERSi.

*kirjastuse ärijuht*⁵⁵ – *auhinna-toimekonna liikmeks on. Nende ridade kirjutajale paistis „Maa” kirjastuseäri juhi mõjuvus toimekonna otsuste pääle esimesel istumisel nii silmatorkav, et ta mitte võimalikuks ei arvanud edaspidistest toimekonna koosolekutest osa võtta.* (Postimees 211, 18. (26.) IX 1913)

Virgo ja Raudsepp vastasid Luigale peaaegu samade sõnadega, millega Postimehe ringkond Tallinna süüdistajatele – kuidas saab terve selts ühe inimese mõjualune olla. Virgo eitas artiklis „Palun sõna! Vastuseks Dr. J. Luigale” ärihuvide esikohale seadmist ja andis mõista, et Luiga valetab (Päevaleht 208, 12. (25.) IX 1913). Teisedki kaitsesid Tallinna haruseltsi ja selle renomeed: *Auuhinnad, mis kirjanikkudele määrati, on protesteerimata vastu võetud, seltskond ei ole oma rahulolematust avaldanud, vaid on võimalikuks teinud, et haruselts ka tänavu kirjanikkudele auuhindasid võib anda. Ja ka Tartu auuhinna komisjoni otsused ei näi Tallinna auuhindade määramisest tuntavalt lahku minevat, sest p ä r a s t Tallinna auuhindade väljakuulutamist austas ka Tartu selts oma lugupidamisega neidsamu kirjanikka [---]. Mille poolest Tallinna otsused silmatorkavalt lahku läksid, oli see, et siin kirjanikud kõik ühtviisi auupalga vääriliseks tunnistati, Tartus aga mitte nii „naivilt” ei talitatud, vaid ühtedele auuhinda, teistele toetuseraha määrati, mis – nagu hiljem nägime – mitte õnnelik ei olnud.* (Postimees 217, 20. IX (3. X) 1913)

Postimehe ringkond üritas omaenese positsiooni säilitada ja kaitsta. Ta väitis EKSi auhinnaotsuse ja selle põhjendamise ning kaitsmise ajakirjanduses olevat koostöö ja üksmeelse tegutsemise väljenduse ning nimetas EKSi autuses, arguses ja enese juhtfigureide arvamusel mõjutada laskmises, Postimeest aga võimuihas ning *kahesuguse kõlbluse mõõdus* süüdistanud Tallinna Teataja ajakirjanikke tegujõuetuteks ja loomevõimetuteks, kes püüdvat ennast lihtsalt vähese vaevaga upitada, sest neid ei panevat tegutsema mitte tõetunne ja töö austamise püüd, vaid tühi süda ja vaene hing. (Vt Postimees 199, 30. VIII (12. IX) 1913; Postimees 203, 4. (17.) IX 1913; Postimees 206, 7. (20.) IX 1913) Tallinna Teataja etteheide, et *meie auuväärt meeste tööd arvustada ei lubavat* (Postimees 203, 1913) olevat vaid Tallinna lehe *eneserahulduse katse*, mis tuleb sellest, et *meestel oma hingelises kehvuses loovaks tööks jõudu ega sisemist tungi ei ole* (Postimees 206, 1913). Tõnisson kirjutas: *Annaksime Ed. Laamannile nõuu oma kirjutust veel kord kaine enese arvustusega läbi lugeda, siis taipab vahest ometi, kuidas seal „töö*

⁵⁵ Virgo oli kirjastuse „Maa” ärijuht. „Maa” andis välja mitmeid Eesti originaalteoseid, teiste seas ka Vilde „Tabamata ime”.

arvustamisest” juttu ei olnud, vaid auuväärt meeste meelevaarususe, tõeunde ja kõlblise julguseunde mahasajatamisest ja isiku teotamisest. *S e l l e vastu oleme välja astunud.* (Postimees 203, 1913)

Postimees kujutas ennast üldise korra eest seisjana: *Kui see mõtteline arenemine selles sihis veel edasi kestab, siis kuuleme üleaedse õuest küll varsti hädaldust, et see lausa „vägivald” on, kui „Postimees” ei luba meie seltsa ega nende tegelasi edaspidi avalikult maha sõimata* (Postimees 206, 1913).

Kõige rohkem näiski Vilde pooldajaid häirivat asjaolu, et EKS võttis endale liidri rolli, hoolimata sellest, mida arvasid teised kirjandusega seotud ringkonnad. EKS ei esindanud tervet haritlaskonda ning grupp, kellega sel kritiseerijate hinnangul arvestada tulnuks, pidanuks olema palju suurem. EKS oli suhteliselt kitsapõhjaline, seotud Postimehe ja eduerakondlike poliitiliste vaadetega⁵⁶ – mida Tõnisson mitmel pool rõhutas ja loomulikuks pidas (Aru 1998: 23jj) – ning Eesti Üliõpilaste Seltsiga.⁵⁷ Kui oma aktiivsuse tippaegadel 19. sajandil lõpuaastatel ja nn Tartu renessansi⁵⁸ perioodil võis Postimehe ringkond ehk ollagi Eesti intelligentsi jaoks esindav, siis eestikeelse haritlaskonna kasvades oli Postimehe suuna kõrvale tekkinud teistsuguse tausta ja huvidega gruppe.⁵⁹

Toonast Postimehe ringkonda iseloomustas suhteliselt suur keskendatus ja üksikute isikute (eriti Tõnissoni, aga ka ta lähemate mõttekaaslaste) kaalukus. Kaastöölised Postimehe toimetusest nimetasid Tõnissoni *Chefiks*, väljastpoolt tituleeriti teda nt *Suur Vesiriks* (Lintrop Tuglasele 25. V 1913). Tallinnast Postimehesse tööle asunud Tõnis Sander kirjutas: *Ma ei tea, kas Teile lehte käib, siis te teaksite, et siin Vanemuise eestseisus (endine) kukutati – Tõnissoni tormijooksul, ma pidin neid tormikoosolekuid refererima – Tõnisson tegi referatide kallal palju parandusi.* (Sander Raudsepale 10. III 1914)

⁵⁶ Tõnissoni 1905. aastal asutatud Eesti Rahvameelse Eduerakonna eesmärgiks oli rahva esindamine nõ seinast sein, mistõttu see hõlmas nii rahvuslikku kui ka reformimeelset suundumust.

⁵⁷ 1870. aastal asutatud ja Tartus tegutsenud Eesti üliõpilasorganisatsioon.

⁵⁸ Tartu renessansiks nimetatakse Eesti rahvusliku ajaloo ajajärku 1890. aastate keskpaigast 1905. a. revolutsioonini, eristades seda nii eelnenud ärkamisajast kui ka hilisematest perioodidest. Võrreldes ärkamisajaga oli Tartu renessanss nii geograafiliselt kui ka vaimselt suurema ulatusega, samuti olid tugevamad majanduslikud jõud. Hilisematest perioodidest eristas Tartu renessanssi eelkõige selle suur idealism ja nn kõlbeline rahvuslus, mis ei tunnistanud sotsiaalseid ega majanduslikke kihistumisi ega ka erinemist poliitilistes maailmavaadetes. (Aru 1999)

⁵⁹ Neist tähelepanuväärseim oli Noor-Eesti rühmitus, mis oligi tekkinud vastukaaluks Tartu renessansile ning sellega seotud Postimehe ringkonnale, rääkimata mitmetest mitteformaalsetest seltskondadest, mis koondusid ajalehtede või ka isikute ümber.

Eesti kultuuri sihipäraselt kujundavate Postimehe ringkonna ja Noor-Eesti esteetiline orientatsioon ei rahuldanud kõiki. Jootraha-skandaal võimaldas väljendada rahulolematust Postimehe suunaga ja kõigutada selle autoriteeti ning seda tehti. Selgelt distantseerisid ennast Postimehe ringkonnast ERSi kirjanduse haruselts ja nn Tartu noored (ajalehe Meie Aastasada⁶⁰ ümber koondunud), rääkimata eriti kaua kahjurõõmsalt parastavast Tallinna Teatajast. *Ja kellele me seletame? „Meie Aast.” ja „T. Teataja” meestele. Nende lõugu ei topita ka kümne sülla hagudega kinni, nentis Jürgenstein. (Jürgenstein Reimanile 12. IX 1913)*

Silma torkab Postimehe ringkonna üleolev suhtumine Tallinna haritlastesse. Luiga andis eespool tsiteeritud artiklis „Au mõiste ja au paiste” ning kirjades selgesti mõista, et tema arvates polegi Tallinnas haritud inimesi. *Suurt õnnetust ega tarvidust [ERS auhinnaotsuse] protesti järele auhinnakomisjoni tegevus ei avatlenud: ei vaata ju keegi tõsiselt tema otsuste pääle. Tallinna kirjanduse haruseltsi auhinnamõistjad olevat lihtsalt juhmid ja kohmakad, kes ei mõistvat, kuidas Vilde teost kirjastav Virgo neid „Tabamata ime” reklaamiks ära kasutas. (Postimees 211, 1913) Luiga oli üleolev ka Tartu noorte haritlaste vastu (vt Luiga Reimanile 30. I 1911).⁶¹ Päevalehe ajakirjanik Raudsepp pani Postimehele pahaks vastust, mille too andis auhindamise kohta aru pärinud ERSile.⁶² *Kui osa kirjandusele lähedal seisvaid isikuid avaliku küsimusega toimekonna poole pööravad ja temale ta kohusid kõige viisakamal kombel püüavad meelde tuletada, ei ole toimekonnal nende vastu kulturainimese kombeid, vaid lastakse küsijatele „Postimehe” kirjastis midagi meelega haavavat ütelda. (Raudsepp EKS-i eestseisusele 22. IX 1913)**

Eriti selgelt ilmneb Postimehe ringkonna üleolev suhtumine Tõnissoni ja Tallinna Teataja ajakirjaniku Laamani vahelise „ajalehesõja” lõppfaasis, kui teineteisele juba inetusi ütleva hakati, Tõnisson ähvardas vastasele lapsevitsu anda ja andis mõista, et too pole ikka täismees. *Kuid Tallinna noorsand olgu ettevaatlik: harjutagu ta oma algupäraliku „europaserituse” kalduvusi omal pool, koduses ümbruses; niipea kui ta oma kulturaaabitsa tarkust meie pool tuleb katsuma, saab ta juba enne sülitamist – m ö ö d a k õ r v u!⁶³ (Postimees 206, 1913) Ja mõni päev hiljem: *Vooruslikuks läheb „Tallinna Teataja”. Muudkui mitte sisemisest sunnist, vaid**

⁶⁰ Mõeldud on aastatel 1911-1915 Tartus ilmunud ajalehte.

⁶¹ Kirjast ei selgu, keda Luiga täpselt silmas peab. Tõenäoliselt viitab ta ajalehe Meie Aastasada ümber koondunud haritlastele.

⁶² 10. IX 1913 Tallinna Teatajas avaldatud ERSi pöördumine, milles paluti nimetada konkreetseid Vilde töid, mida EKS oma toetusrahaga premeeris.

⁶³ Viimase väljendi juurde on ka märkuseks lisatud: *Muidugi mitte kämblaga, kui tema ise käsitsi ei tule.*

välisest vajadusest – h ä d a pärast! [---] „Huligansus Eesti ajakirjanduses!” hädaldab ta „sisemises” pahameeles. „Postimees” edendavat, Eesti ajakirjanduses sellega „huligansust”, et ta töötanud Tallinna lehe ulakusele kõrvu mööda anda. Muidugi jätab Tallinna korralikkuse apostel seda edasi ütlemata, kuidas meie temale kõlblisi kõrvakiilusid seks puhuks pakkusime, kui tema julgeb eht võsa-rüütli kombel auusatele inimestele kallale tungida, neil suud silmad ära teotada ja siis ennast veel kui „auumees” oma korralikkusega laiutada. (Postimees 209, 11. (24.) IX 1913)

Tõnisson ilmselt ei eksinud, kui nimetas toimuvat kärarikkaks endale tähelepanu tõmbamise katseks (Postimees 199, 1913; Postimees 206, 1913). On ka iseloomulik, et ta riputas oma kritiseerijatele külge Postimehe suuna peamise rivaali Noor-Eestiga seostatava „europaserituse” sildi. See aga, et EKSi auhindamisotsus säärase skandaali tekitas, näitab, et EKS polnud tegelik keskpunkt ja juht, vaid et üldtunnustatud juht puudus üldse. Samasugune pilt nagu Vilde jootraha-skandaali retseptsioonis, avaneb ajalehti sirvides ka teiste dialoogide puhul. Mistahes *teist* käsitleti kui potentsiaalset rivaali, keda on kindlasti vaja võita. Ühest küljest võibki toimunut vaadelda kui võitlust sotsiaalse positsiooni ja ka ühiste ressursside⁶⁴ pärast, mille käigus katsuti olukorda endale soodsaks kujundada. Samuti võib skandaali tõlgendada diskussioonina alles ebajärjekindlate reeglite üle ning tunnistusena tegeliku autoriteedi ja keskmee puudumisest.

7. 2. Milline kultuur, milline haritlane?

Üsna eelduspäraselt tõi jootraha-skandaal kaasa arutelu kirjanduse (ja üldisemalt professionaalse kultuuri) hindamiskriteeriumide üle. Lahkarvamusi tekitasid nii „rahva psüühe”, positiivsete tegelaste kui ka külamiljöö kujutamise nõue. Samuti annab jootraha-skandaali retseptsioon üksikuid viiteid selle kohta, kuidas pidanuks konventsionaalselt olema kujutatud seksuaalsus. Ühtlasi ilmnes neis arutlustes oma grupiväärtuste normistamise taotlus, mis osutab ideoloogilisele piirile Eesti haritlasgruppide vahel.

Iseäranis haritlase kujutamise ning külateemade eelistamise või mitte-eelistamise üle peetud vaidlustes tulid ilmsiks vaidlejate vahelised ideoloogilised erinevused. Nagu märgib semiootik Andres Kõnno, on ideoloogia põhifunktsiooniks alternatiivsete interpretatsioonide

⁶⁴ Tõnisson väljendas 1908. ja 1909. aastal muret Eesti Rahvuslikule Eduerakonnale alternatiivse partei asutamise ja Päevalehe selle võimalikuks häälekandjaks muutumise pärast (Tõnisson Luigale 6. XI 1908 ja 13. II 1909). Raudsepp kurtis selle üle, et paljudel ringkondadel pole sõnaõigust ning tundis puudust sõltumatust ja professionaalsest ajakirjandusest, mille kandepinnana nägi ta Tallinna (Raudsepp Virgole 12. III 1914).

välisamine. Märjiliste protsesside üle kontrolli tugevdamise poole püüeldes üritab ideoloogiline kirjeldus välisada soovimatuid konnotatsioone, mis kommunikatsiooniprotsessi käigus võivad tekkida. (Kõnno 2001: 53jj) Vilde jootraha-skandaali käigus tekkinud dialoogi jooksul proovitigi sarnaseid soovimatuid konnotatsioone marginaliseerida. Postimehe ringkond ja Noor-Eesti olid oma esteetilised positsioonid sõnastanud. Underi salong määratles enese väärtusi peamiselt nende kahe orientatsiooni vahelises pingeväljas.

7. 2. 1. Positiivne kangelane või läbikukkunud kunstnik

„Tabamata ime” peategelane oli Euroopas läbikukkunud Eesti kunstnik. Näidendi kohta kirjutatud arvustuste ja kõnekoosolekutel räägitu keskseks teemaks kujuneski küsimus kunstniku kujutamisest ja Eesti professionaalkultuuri üleüldise potentsiaali problemaatika. Eesti haritlaskond oli juba aastaid oodanud geeniust, kes Eesti nn Euroopa kultuurrahvaste tasemele viiks ja rahvusliku professionaalkultuuri hädaohust päästaks. Professionaalse kultuuri mahajäämus oli tunnetatud ja omaks võetud asjaolu ning vajadus selle taset tõsta üldaktsepteeritud nõudmine. Oma paljuviidatud kirja⁶⁵ kohaselt tahtnudki Vilde seda suundumust kujutades *seltskonnale ütelda: vaadake, niisugused teie olete – ja sellepärast see teile ei meeldi* (EKSi aastaraamat VI: 6).

Tõenäoliselt võidi seda näidendist välja lugeda ka ilma Vilde viiteta. Virgo kirjutab: „*Tabamata ime*” on kahtlemata esimene Eesti modern näidend, mida väljamaa paremate näitelavatoodega kõrvuti võib seada. Peale selle puudutab ta küsimust, mis meil just praegu valusalt päevakorral ja süntetiserib kogu meie praeguse intelligentlik-kodanlise seltskonna õhkkonda väga tabavalt. (Virgo Vildele 23. VIII 1912) Ka läbikukkunud kunstnik oli viiuldaja Eduard Sõrmuse näol olemas: *Martna tegi „proleterlise kunstniku” Sõrmuse „Õiguses” osalt võltsitud reklaam-kritikate najal ilmakeuulsaks. Berlinis ja Zürichis kukkus mees, kes suurusehullustust põeb, haledasti läbi, kuna ta Skandinaaviasse 2000 krooni võlga maha jättis! Kui ta mõistust pähe ei võta ja enne väljaastumist ei õpi, siis on ta kadunud inimene. Õppimine ei ole aga meie geniuste asi.* (Vilde Lindele 23. (10.) VIII 1908) Aavik kommenteeris Sõrmuse

⁶⁵ Vilde kiri Mihkel Kampmaale, mille too EKSi 6. XII 1912 Tallinnas peetud kirjanduskoosolekul avalikult ette luges (EKSi aastaraamat VI: 6).

Eestis antud kontserti: kolmanda järgu Leo Saalep. [---] ja siis veel ei antud Vildele esimest auhinda teosest, kus see traagiline nähtus nii hästi on tabatud. (Aavik Hubelile 8. II 1914)

Kunstniku kujutamise problemaatika kujuneski „Tabamata ime” retseptioonis kõige valdavamaks diskussiooniobjektiks. EKSi 6. XII 1912 Tallinnas peetud kirjanduskoosolekul ilu- ja näitekirjanduse ülevaate teinud Tallinna vandeadvokaadi Ferdinand Karlsoni väitel näitas Vilde, et *Eesti kultur, kui seda üleüldse nii ütelda võib, ei ole veel nii kaugel, et ta suurt kunstnikku võimaldaks – väide, mida kudagi mitte aksiomiks ei või pidada* (Karlson 1913: 119). Jürgenstein pidas „Tabamata ime” peapuuduseks seda, et kuigi kirjanik, *nagu pikk sissejuhatus ja lõpp näitab, Eesti kunstniku probleemi tahab käsitada, aga hingelisse draamasse kaldub, millel E e s t i kunstiprobleemiga mingit tegemist ei ole* (EKSi aastaraamat VI: 6). Leiti, et Vilde pole kujutanud seltskonda vaid iseennast (samas). Hindrey väitel olid Vilde tegelased elus võimatud (Tallinna Teataja 5, 1913), sama arvas Hubel: *Väljamõeldud tüüpused, idealiseeritud saharinilised naised (Eeva), peategelase võitlust ei ole, on ainult kokkulangemine* (Hubel Aavikule 18. X 1912). Juhan Luiga pani tööle pahaks positiivsete tegelaste puudumist. Ta leidis, et positiivseid kujusid on raskem luua sellepärast, et nende aluseks peaksid olema väärtuslikud ideed, kuid inimsoole on omased nõrkus ja närusus. Luiga kutsus üles austama inimese isikut, *kes on püha ja puutumatu ja kelle päralt on kirjandus, teadus, kogu kultuur. Temast peab kirjutama südamega, mitte südametäiega.*⁶⁶ (Päevaleht 5, 7. (20.) I 1913) Postimehe andmetel peeti Tartus „Tabamata imele” pühendatud kirjandusõhtu, kus *seletustele järgnesid elavad läbirääkimised, kus üleüldises kokkuvõttes otsusele jõuti, et Vilde oma draamas seda imet ei ole tabanud, mida ta tabada on tahtnud* (Postimees 57, 11. (24.) III 1913).

Raudsepp seevastu ei pidanud Vilde *kangelase nõrkust* aga sugugi näidendi puuduseks ning leidis, et kirjandusteose kangelased ei peagi tingimata positiivsed olema. Raudsepa sõnul oli „Tabamata ime” kunstnikudraama *selles mõttes, et Vilde kunstniku ja publikumi vahekorda kujutavat*. (EKSi aastaraamat VI: 6) Laaman leidis seoses „Tabamata ime” arvustustega, et Eesti arvustajad võtvat oma hindamisel aluseks palju kõrvalist, nt kõlbluse, samas kui kirjandusarvustus peaks tuginema eeskätt kunstilistele kriteeriumitele (EKSi aastaraamat V: 74).

⁶⁶ Nagu viitab Hubel, võis Luiga olla solvunud, sest pidas ennast dr. Vaigu prototüübiks (Hubel Aavikule 7. I 1912) - millest üleolemist soovis ta hiljem Vildele auhinna määramisega rõhutada.

See vaidlus iseloomustab samal perioodil toimunud esteetilise paradigma muutumisprotsessi.⁶⁷ Kuigi osalt põhjustas „Tabamata ime” suhtes võetud ambivalentseid hoiakuid ilmselt seegi, et mitmed Tallinna seltskonnategelased arvasid end näidendi prototüüpidega ära tundvat (vt Laugaste 1937), näisid paljud probleemid ja segadus tekkivat teksti ebaadekvaatsest dekodeerimisest – sellest, et suur hulk inimesi luges „Tabamata imet” nõ vales, didaktilise kirjandusparadigma võtmes. Siinse uurimuse kontekstis omab aga tähtsust vaidlevate poolte vaheline piir – Underi salongiseltskond asus üldiselt elamusekeskse kirjanduse poolele ning distantseerus didaktilisest suunast, mida teatavates aspektides propageeris Postimehe ringkond. Kuigi sõnades, millega Postimehe ringkonna kirjandus-, teatri-, kunsti- jms arvustuses kunsti hinnati, ei paista esteetilise paradigma eelistus noorematest oluliselt erinevat, erinesid teatavad ideoloogilised parameetrid, mis tegelikult markeerisid gruppidevahelisi piire ja millest kirjutan lähemalt allpool.

Ka ajalehevaidluste kaudu väljendati ideoloogilisi arusaamu eesti haritlase „õigete” omaduste ja „õige” moraali kohta. Ideaalsel kujul pidanuks see olema kõrge moraaliga isik, kelles keskenduvad terve ühiskonna püüdlused ja kes teistele õiget suunda näitab. Nt iseloomustas Raudsepp juba 1912. aastal Päevalehes haritlast persoonina, *kelles tema ümbruse kulturapüüded peatust ja peegeldust, rahva aimdused ja ihad juhatust ja selgitust leiavad. [---] Haritlaskond on rahva pea, mille abil seltskond mõtleb.* (Päevaleht 124, 2. (15.) VI 1912) Tartu ajakirjanik Karl August Hindrey määratles suure kunstniku (ka kirjaniku, teadlase, mõttetarga) kui kõrgemate väärtuste looja: *Inimesesugu jaguneb kahte sorti. Ühel ja suuremal osal nimelt on ülesandeks pääasjalikult tõugu alal hoida, teisel ja väiksemal osal on ülesandeks väärtusi luua, mis seda tõugu kõrgemale laseks areneda.* (Postimees 195, 26. VIII (8. IX) 1913) Nooreestlased rõhutasid haritlase loovust (Karjahärm ja Sirk 1997: 203).

Samaaegselt portreeris kaasaegne meedia loovharitlasi ühiskonnast võõrdunud üksiklastena, mida osa kirjutanuid pidas loomulikuks, enamik aga püüdis kuidagi õigustada. Raudsepp teatas oma kirjutises „Kirjanik ja seltskond”: *Meie kirjanikkudele on kibedaid etteheiteid tehtud, et nad püüdvad seltskonnaga käsikäes ei sammu, et nad selle seltskonna päevamuresid ei jaga, et nad ühiskonda tõstes imet ei tee* (Päevaleht nr 109, 15. (28.) V 1913). Hindrey väitel viis kunstniku ühiskonnaga vastuollu kõrgemate väärtuste otsimine ja andmine,

⁶⁷ Kirjandusteadlase Sirje Oleski väitel muutus samal perioodil senine didaktilise suunaga kirjandus autoriesteetiliseks ja individuaalse kogemuse kujutamise omandas kunstis aina suurema tähenduse (Olesk 2002b: 36; vt ka Hennoste 2003a: 27jj).

sest neil ei ole mitte võimalik maisete asjade nõudeid silmas pidada. Mida suurem on nende jõuukulutus vaimlisel alal, seda väiksem on nende huvi ja arusaamine maailma materiaalsest, ainelisest küljest. [---] Kunstnik, kelle hing alaliselt liikumas on, kes ühest ekstremist teise kaldub, kes maailma peale mitte nii ei saa vaadata, nagu oleks see kindlate normide kindlasti fikseeritud kuju, astub neist normidest alati üle ja paistab teiste inimeste silmis sagedasti nagu vaese aruga olevat. (Postimees 195, 1913) Postimehe ringkonna liider Jaan Tõnisson seevastu positsioneeris end rahvaesindajana: *Alatasa kostavad üle maa kaebtused, et meie rahvas oma kirjanikkudest lugu ei oska pidada. Suured hulgad jälle kinnitavad, et meil tõsiseid kirjanikke õieti olemasgi ei ole, kelle tooteid huvitusega võiks lugeda.* (Postimees 215, 18. IX (1. X) 1913)

Otsiti vastuseid küsimusele, miks tegelikud haritlased ideaalile ei vasta. Artiklis „Mispärast ei tõuse meil suuri kirjanikke?” kirjutas Jürgenstein: *Keel on tähtjas, haridus on tähtjas, olud tulevad omajagu arvesse, kuid pääasi, miks meil suurt kirjanikku pole tõusnud, et meil kirjaniku andega meeste seas s u u r i i s e l o o m u s i d pole olnud. Mis kõneldakse „suurtsugusemast” kirjandusest, kui suurtsuguse hingega kirjanikka ei ole.* (Postimees 93, 25. IV (8. V) 1913) Postimehe suuna kõige jõulisem tõdede defineerija Tõnisson väitis: *kuna üleüldist korratunnet ja kõikide kohta maksvale korrale alla andmist ei tunta meil mitte, siis ongi tulemuseks rahva kogu-hinge tundeline vaesus ja vaimline kehvus. Just sellega põhjendas Tõnisson ka, miks kaasaegsest kirjandusest külm vaenulikkus vahib vastu. Kes saaks küll E. Wilde „Tabamata ime”, Hella Wuolijoe „Talu lapsi”, Mait Metsanurga „Orje”, M. Sillaotsa „Anna Holmi” ja teisi sisemise soojuse ja hingelise huvitusega lugeda, kuna säääl meie elust õieti põlgliku osavõtmatusega targutatakse, ilma et kirjanikud oleksid end rahva koguhinge kuumuse kiirte all soojendanud ja meile ülekeevas armastuses oma hingelisest küllusest elulist tõtt välja valanud. Sest nimelt armastus oli Tõnissoni arvates rahva koguhinge kõiksuslikuks ehk universalseks alusheliks.* (Postimees 215, 1913) Jürgensteini ja Tõnissoni sõnum oli, et kunstnik on oma positsiooni ja seega ka rahvuskultuuri taseme eest vastutav. Jürgenstein leidis: *Mitte ainult, et nad suured sündinud ei ole – see ei ole oma süü, – vaid et nad oma sisemise ilma kallal tõsiselt tööd ei ole teinud* (Postimees 93, 1913).

Kunstniku omaduste defineerimise kaudu määratleti-piiritleti oma identiteeti Eesti haritlasena. Üks osa – käsitletavas dialoogis esindasid seda Postimehe ringkonna eestkõnelejad Tõnisson ja Jürgenstein – eelistasid valgustavat, rahvale lähedast haritlast. Tõnisson kinnitas: *Et meil tõsiseid kirjanikke võiks tõusta, peab meie rahva koguhing ühiskondlises arenemises*

rikkanema ja süvenema, loov i s i k aga peab sisemisse osasaamisse rahvahinge liikumistega tungima, et eneses siis kõike rõõmu ja kurbtust, valu ja muret, aga ka lootust ja usku elusse ja tulevikku, mis rahva hinges keeb ja mõõnab, selgitatud kujul armastusetules avaldada (Postimees 215, 1913).

Teine osa – ka need Underi salongiseltskonna liikmed, kes avalikult sõna võtsid, kuulusid siia – rõhutas loovharitlaste individualismi. *Meie inimesed saavad kirjanikkudeks neist pettumustest, mis ühiskond ja nende püüded neile valmistasid. Meie madal kultura äritab neid arvustustele, ülekohus ja silmakirjaline olek paljastustele, ühiskonna moral kõlblisele vihale. Meie inimesed vihastavad endid kirjanikkudeks. [---] Patriotide isamaa-orjus [---] ühelt poolt, isiku alla surumine hulkade kasuks pahemalt poolt, kapitalismuse tõus seltskonnas, avaliku arvamise surmav kontroll sunnib isikut ühiskonna vastu ja opositsioonilise ilukirjanduse loomisele*, kirjutas Raudsepp. (Päevaleht nr 109, 1913)

Moraalsete kategooriate rohkust ja kõlbeliste omaduste rõhutamist haritlaste kohta antud üldistavates kirjeldustes võib seostatada kujutlusega haritlasest kui rahvuslikku eliiti kuulujast. Ideaalne haritlane oli see, kes – olgu siis rahvajahi või üksiklasena kõrgemaid väärtusi luues – tõstis Eesti professionaalse kultuuri teiste kultuurrahvaste tasemele.

Ent kui kultuuriline mahajäämus oli nii üldiselt tunnetatud ja omaks võetud asjaolu, miks ei lubatud seda siis Vildel öelda? Kujutas ju Vilde asja, millega kõik justkui nõus olid. Jaan Undusk on märkinud, et kirjandus on ideoloogiline tekstiloomne valdkond, millega kõige muu seas mudeldatakse oletatava adressaadi teadvust (Undusk 2000: 119). Leo Saalep erines institutsionaliseeritud haritlasekontseptsioonist mõneski olulisel punktil. Temast ei saanud eeskuju võtta: *Tema [Saalep] ei võitle ju meie väiklaste oludega, meie madala kulturalise tasapinnaga, meie arusaamatusega, vaid oma väikese ande ja naistega. Ja klaverimängijat, seda kõige vähem loovat kunstnikku meie kunstiproblemi otsustajaks valida tähendab juba iseenesest oma aluslausete tõendamisest enam vähem lahti ütleda. [---] See naiste mõju on terves tükis nii suur, et ta kõik ära rikub. [---] Niisugune naiste kaudu täieste lõdvendatud kanglane ei ole ühegi Eesti kunsti probleemi otsustaja.* (Jürgenstein 1913: 38jj) Nagu osutas Karlson, ei mõistvat publik näidendi kaudu kirjaniku seisukohta oma tegelase kohta – olevat too tõesti lugupeetav kunstnik või kurnatud sonija. *Publikum ei saa selles tükis kuidagi ü h e n- d u s t k i r j a n i k u g a kätte, mis vaimlise huvi loomiseks tingimata tarviline on. Ka mitte kirjaniku seisukohta.* (Postimees 3, 4. (17.) I 1913) [---] *problem on hästi võetud, aga nõrgalt otsustatud*, arvas ka

Jürgenstein (Jürgenstein Reimanile 12. XI 1912). Vildelt oodati ideoloogiliselt „õiget” suunanäitamist, hinnangu andmist oma tegelaskujule.

7. 2. 2. Küla ja linn

Teine ajastule iseloomulik ideoloogiline teema, mis jootraha-skandaali retseptsioonis esile kerkis, oli suhtumine nn rahvuslikku külakultuuri.⁶⁸ Vilde oli varasemaid Eesti kirjanikke, kes paigutas oma teoste sündmustikud linnamiljöösse. Auhindamisel oli EKS aga „Tabamata imele” eelistanud külamiljööst inspireeritud „Libahunti” ja paljud tõlgendasid seda ideoloogilise vahetegemisena. Jürgenstein väitis „Tabamata ime” arvustuses: *Meie intelligents on alles madalal astmel. Tema praegu väga võõra mõju all seisev hingeelu suudab vaevalt teisi rahvaid huvitada, midagi kõrgemat pakkuda. Võrdlemisi rikas ja kõrgel on aga meie küla. Seal on ka terve meie algupärasus.* (Jürgenstein 1913: 35)

Samasse perioodi jäi ka Päevalehes ja Postimehes toimunud arutelu maa- ja/või linnakultuuri eeliste ja puuduste üle, kus teiste seas võtsid sõna nii Tõnisson kui ka Virgo. Semiootik Juri Lotman on märkinud, et linn võib konnoteeruda kaheti – ühelt poolt on ta kui mõistuse võit ürgsete loodusjõudude üle, teisalt aga seostub kunstlikkuse ja loomuliku korra moonutamisega (Lotman 1995: 57). Kumbki suundumus tuli esile ka vaadeldud diskursuses. Päevalehes tehtud katsed kirjeldada linna normaalse elukeskkonnana, mis ei seostu tingimata ühiskonna pahedega (vaesus, haigused, liiderlikkus) ja mis on iseennast taastotev, teenisid Postimehe poolt emotsionaalse vastukaja (Postimees 218, 21. IX (4. X) 1913; Postimees 219, 23. IX (6. X) 1913).

Loodusläheduse ja maaelu eelistamine domineeris ka Underi salongiseltskonna kirjades. Võime lugeda Vunni arvamust: *Ei ole ju mul ka tahtmist ajakirjanikuks jääda. Minu paleus oleks väikene talukene maal, kus ma põldu harides oma aega mööda saadaksin. Selle juures võiks ju ka mõnikord natuke kirjatööd teha, kui selleks tahtmist ja jõudu on. [---] Mina arvan, et meie aja taoline vaimline töö sugugi inimesele loomu kohane ei ole: istu kusagil laua ääres kinnises, ärarikutud õhuga toas, pane oma mõtteid kõveras olekus paberile ja sunni ennast sealjuures mõtlema. [---] Koguni teistsugune oleks see vaimline tegevus, mis selle läbi tekitab, kui inimene*

⁶⁸ Talu, külakogukond ja looduslähedus olid tihedalt rahvuslikkuse mõistega seostuvad märksõnad. Vrd nt *minus elab looduseinimene, talupoeg suurem kui linna inimene. Minus on siis veel rahvusline olek suurem, kui intelligents inimene.* (Koort Söödile 22. VI 1913) Maa ja looduse olemisest rahvuslikkuse kontseptsiooni konstrueerimise teljeks 20. sajandil vt ka Kõresaar 2003b.

oma ümbritsevat loodust ja liikumist vaatleb ja selle vaatlemise läbi tekkinud mõteid mitte kirja vaid sõnade kujul avaldusele toob. (Vunn Aavikule, d-ta) Samuti lootis Laikmaa välismaal teenida nii palju, et kodumaal vakamaa maad vanapõlve tarvis lunastan (Laikmaa Tuglasele 22. IX 1910). Kitzberg arvas, et puuduvad ju alles kõik eeldused ja traditsioonid sellele – meie linna-seltskonnal (Kitzberg Jungholzile 19. I 1916).

Ajakirjanduses võttis Underi salongikülaline Virgo suhteliselt neutraalse positsiooni: *Linnade kasvamine on nähtus, mille vastu vist võimata on võidelda. [---] Sellepärast tuleb sellega leppida mis on ja katsuda ka Eesti linna tõsiselt kulturaliseks teha. [---] Aga oma maad ei tohi meie sellepärast mitte unustada. Õeldagu mis tahes, aga vähemalt m e i e rahvale on maa alalhoidumise mõttes linnast võrreldamatult tähtsam. Ainult tugev maa, mis linnale värsket verd jaksab anda, võib meid võitluses olemise eest r a h v a n a veel mõndagi aega vee peal hoida. Sellepärast on ka m a a kultura tõstmine ja olude kõigekülgne parandamine meile rahvuslise olemasolu seisukohast võrdlemata tähtsam kui linnakultuur.* (Päevaleht 219, 25. IX (8. X) 1913)

Tegelikust talupoeglikust eluolust erines Eesti ideaalne rahvuskultuur märgatavalt. Ideaaliks oli nn tõsise ja peenendatud kultuuriga haritud talupoeg. *Talupoja-kultura ei tähenda mitte, et kultura-paleus meie talupoja seisule alla viidaks. Vaid otse selle vastu: talupoeg peab kultura kõrgusele üles viidama. [---] talupojalikkus peab isegi kultura ülemate tippudeni rõõmsalt kaasa tulla tohtima. Muidugi jälle ikka kõigi peenendustega, mis tõsine kulturaline arenemine enesega kaasa toob. Talupoja-kultura iseloomulikuks tundemärgiks ei ole mitte välispidine talupojalik o l e k, vaid talupojaline, maameheline h i n g e o l u,* selgitas Tõnisson. (Postimees 112, 1913).

Külamiljööst ja maaeluainetel kirjutamine oli aga Postimehe ringkonna ideoloogiline tellimus (vt Adson 1974: 31), mis võis tingida väljaastumisi ja teravaid sõnavõtte. Koort nimetas kodumaal tehtavat kunsti *isamaaliseks võltskuseks ja pahnaks* (Koort Söödile, d-ta) ning Raudsepa arvates sundivat *patriotide isamaa-orjus [---] isikut ühiskonna vastu ja oppositsioonilise ilukirjanduse loomisele* (Päevaleht nr 109, 1913). Niisugused arvamused polnud suunatud mitte rahvusluse kontseptsiooni, vaid teatud (huvi)grupi vastu. Sellele, et linna- ja külakultuuri vastandamine võis tuleneda gruppidevahelisest ideoloogilisest vastuolust, osutas ka Tõnisson: *Neil [linnakultuuri eestkõnelejatel] ei ole ju mitte tähtis enestele ega teistele maakultura mõtte kohta selgust muretseda, vaid rahvuslise mõtte vastase ilmavaate hääks kõmu teha. [---] Nüüd on*

aga Tallinna ajalehtedes maakultura mõtte vastu kõnelemisele uut toetust sellest hakatud otsima, et tõusva suurlinna enesetunnet katsutakse üles äratada. (Postimees 218, 21. IX (4. X) 1913)

Ka Virgo hinnagul oli vaja linnakultuuri ja rahvusliku meelsuse vahel vahet teha. Tema meelest oli lubatav seegi, *kui rahvuslist olemasolemist kõrvaliseks asjaks peetakse*, kuid olevat halb, kui selle eestkõnelejad rahvuslasi hukka mõistma hakkavad (Päevaleht 219, 1913).

Ühiskonna ideaalse mudelina kätkes talu kõrgelt hinnatud sotsiaalseid väärtusi nagu iseseisvus, solidaarsus ja informaalne võrdsus (vt Kõresaar 2003b: 74) ning seostus rahvusliku meelsusega, mis oli Eesti haritlaste seas juurdunud mõtteviis. On aga siiski ilmne, et nn linlik kultuur oli maad võitmas. Institutsionaliseeritud rahvuskultuuri ideaalpildist hoolimata elas tegelikult suurem osa haritlasi – ka kõik käsitletavas dialoogis sõnavõtnud – linnades ning ka nn peenendatud talupojakultuur väljendas pigem kodanlastest linnainimeste kujutelmi. Etnoloog Elle Vunder on osutanud seosele moderniseerumisega kaasnenud sotsiaalsete muutuste ning traditsioonide kaitse ja nostalgilise minevikuihaluse vahel (Vunder 2003: 47). Traditsioonilise talupojakultuuri rafineerimine, üldiseks ja rahvuslikuks kuulutamine ning uueks kodanlaste kultuuriks muutmine oli protsess, millel on paralleele teisteski Euroopa ühiskondades ja mida on nimetatud ka rahvuskultuuri nn Suure Narratiivi vormimiseks. (vt Burke 1978; Frykman ja Löfgren 1990; Annus 2000) Linnakultuuriga samale poolele võib asetada elamuslikkuse, individikesksuse ja Noor-Eesti püüdlustega seostuva euroopluse – tookordne taotletav „Euroopa kultuurirahvaste” kultuur oligi ju linnades loodud, linnakogemusel põhinev kultuur.

7. 2. 3. Seksuaalsus

Kuigi jootraha-skandaali üheks käivitajaks oli olnud „pornograafiline” novell „Kuival”, puudutati skandaali vastukajades seksuaalsuse teemat üllatavalt vähe. Seksuaalsuse kujutamine kunstis oli Eestis suhteliselt uus nähtus. Raudsepp on meenutanud: *Ei tohi unustada tõsiasja, et Metsanurga sugupõlvega meil algab üldse eeroose ärkamine nii elus kui kirjanduses* (Raudsepp, EKLA f 92 m 41: 1: 41). Kuid novelli „Kuival” seksuaalse alatooniga üle oli räägitud juba vahetult novelli ilmumise järel ning Eesti haritlased olid seda üksmeelselt pidanud liiga räigeaks (vt Jürgenstein 1909a: 485; Tuglas 1909: 151jj; Aavik Postimehes nr 28, 2. (15.) II 1913; Laugaste 1937: 434).

Üksikud ajakirjanduses ilmunud vastukajad demonstreerivad, missugune seksuaalsuse kujutamise viis võinuks olla üldsuse jaoks vastuvõetav. Nooreestlaste jaoks oli seksuaalsus *tõsine ja suur, võimukas ja ilus elu põhjusmotiiv* (Tuglas 1901: 152). Jürgenstein ülistas puhtust ja

süütust: „*Suve öö armastus*” on aga see jutt, mis raamatule [Tuglase novellikogule „Kahekesi”] ta õige väärtuse annab. See on tõesti mahedas suveöö toonis kirjutatud, ilusasti läbiviidud õrn armulugu kahe lihtsa noore inimese vahel, kus hingeline ilmsüütus ja puhtus jämeda kire üle võidurikkalt lehvima jääb (Jürgenstein 1909b: 153jj)

Samuti leidis Jürgenstein „Tabamata ime” kohta: *mitte väikesed olud pole Saalepit keelanud imet tabada, vaid see õnnetus, et ta oma saatuse usaldas mitte ematüübi, vaid egoistliku, auahne ja seksuaalse Lilli kätte, kes ruineeris ta kehaliselt ja hingeliselt* (Jürgenstein 1913: 34jj).

Underi salongi hoiakut seksuaalsuse kujutamisse kirjade ja ajakirjanduse põhjal üheselt välja tuua ei saa. Kirjades tegeldi niisuguste küsimustega harva, vaid Olak märkis Tammsaare „Noorte hingede” kohta: „*Noorte hingedega*” olen ma enam rahul kui „*Pikkade sammudega*”. *Muu seas sellep., et seal sensualne külg nii halastiolekus ei ole ette toodud, nagu nüüdsel ajal moodis on* (Olak Aavikule 28. III 1909) Under ise aga kogus kõigest mõni aasta hiljem „Siuru”-aegadel tuntust meelelise luulega, mis ka publiku poolt soojalt vastu võeti.

7. 3. Ideoloogiate dialoog ja põimumine

Käsitletud dialoogis osales põhiliselt kaks häält. Laialt üldistades võib siin piirjoone tõmmata põlvkondade vahele. Vanem põlvkond, sh Postimehe ringkond, väärtustas kõlbelisi omadusi, mida kunst peegeldas või propageeris. Iseloomulikud on „Tabamata imele” tehtud etteheited näidendi ideelise nõrkuse osas. Nooremad, sh Underi salongiseltskond, ei otsinud kunstis harimist ja õpetust, vaid pigem elamust ning hindasid teisi aspekte: teemavalikut, keelt, teksti tihedust, sündivat meeleolu. Seega toimus dialoog ka kahe erineva ideoloogia vahel. Ühe ideoloogia keskne idee oli rahvuslus. Tugevat professionaalset kultuuri peeti tugeva rahvuse nurgakiviks ja liiga oluliseks, et lasta sel ise kujuneda. Seepärast nõudis kultuur kesket koondamist ja kujundamist. Teise poole normaalseks peetav kontseptsioon oli kunsti teenimine, kunst kunsti pärast.

Kuigi Tallinna haritlaste ja Postimehe ringkonna vastandamine on tinglik ega ole mingil juhul absoluutne, peegeldab see ometi teatavat jõujoont ühiskonnas. Underi salongiseltskond vastandus Postimehe ringkonnale kui Noor-Eesti poolehoidja – seesugust kategoriseerimist kinnitati ka meedia vahendusel. Samuti ilmneb vastasseis suhtumises küla- ja linnakultuuri. Linnakultuur oli ka märksõna, mis seostas kognitiivselt (kuigi pealtnäha vastandlikult) Vilde

loomingu ja nooreestlaste uuendused ning vastandus Postimehe ringkonna propageeritava talupoeglikul kogukonnal põhineva ideaalse ühiskonnamudeliga. Kõnno märgib, et ideoloogiad ammutavad oma argumentatsiooni omaenese süsteemist ja on seesmiselt kooskõlas. Kõik, mis tuleb arvesse mõne uskumuse tõenduse või õigustusena, peab pärinema sellest samast uskumuste kogumist, kuhu ta kuulub. (Kõnno 2001: 67jj) On iseloomulik, et Postimehe ringkonna ideoloogia vaatevinklist sobimatuid konnotatsioone tõrjuti süüdistustega rahvuse vastu astumises. Linnakultuuri, mis seostus Lääne-Euroopaga, peeti rahvuslikkust ohustavaks. Teise poole vaatevinklist võidi kunsti normeerida vaid ainult kunstile enesele toetuvate argumentide abil.

Samuti on haritlasgruppide vaheline ideoloogiline vaidlus seotud oma gruppi kuulujate huvide kaitsega, et sümboolsed ressursid poleks ligipääsetavad kõigile. Meedia abil peetud võimuvõitluse käigus defineeriti oma grupi väärtusi kui moraalsemaid, rahvuslikumaid või kultuursemaid ning püüti teisi gruppe ümber kujundada, koloniseerida. Osalt oli see teadlik, osalt mitteteadlik hoiakuid ja ideid järkjärgult seostav ja ühtlustav protsess, milles põimused ja avaldasid vastastikku mõju erinevad tähendussüsteemid.

Ka konkreetses vaadeldud dialoogis oli kummalgi poolel märke mõlemast ideoloogiast. Noorte, sh Underi salongis kohtunud haritlaste juures säilis rahvusluse paradigma vaikimisi, implitsiitsena (vrd suurema tähelepanu osutamine originaalsele professionaalkultuurile, rahvuslike motiivide kasutamine dekooris, mööbli ja tekstiilide juures). Teisalt ei asetanud ka Postimehe ringkond kunagi küsimärgi alla kunstipärasust kui väärtust – võib-olla püüdest aja nõudmistega kaasas käia. Et Postimehe ringkonnal oli järelkasvuga probleeme, sellest on juttu paljudes kirjades: *tundmus elavam kui enne, et meil suur põud on vaimlisest jõust. [---] Vanad kaovad ja väsivad, noored on praegu meie õnnetumate olude [sõja] tõttu laiali pillatud ja neil on praegu ikkagi veel see verisulis ajajärk, kus nemad oma Europa sõidu fiaskot mitte veel ära tunda ei taha ja säält oma noore jõuga edasi ehitama ei tihka hakata, kus meie põlv on lõpetanud.* (Jürgenstein Reimanile 19. I 1917; vt ka Reiman Luigale 10. V 1911 ja 31. VIII 1911; Jürgenstein Reimanile 5. I 1914) Kunsti õigete omaduste üle peetud diskussioonis näisid rahvuslikkus ja kunstilisus olevat aga teineteisele takistuseks.

Eespool kirjeldatud ideoloogiline konfrontatsioon peegeldab ka samal ajal ühiskonnas toimunud nihet autonoomsuse ja individikesksete väärtuste suunas. Mitmed modernismiuurimused (vt märkus 18, lk 39) käsitlevad uurimused rõhutavad sel ajajärgul

toimunud mentaalsuse muutumist,⁶⁹ mille tingisid autonoomsuse kogemusest tulenevad muutused hoiakutes ning ideoloogiates. (Terdimann 1993: 37jj; vt ka van Dijk 1998: 94, 157) Sama nähtus iseloomustab ka siin käsitletud dialoogi. Uute sotsiomajanduslike vormide, institutsioonide ja suhete ning linnastumisega seostatav individuaalse isolatsiooni kogemus eksisteeris kõrvuti varasema kogukondliku üksmeele ja jagatud vastutuse kogemusega. Eksplitsiitselt väljendati pigem individuaalse isolatsiooni kogemust – nt väitis Raudsepp: *Praegu on kangelane isik. Oleviku ilukirjandus jumaldab isikut, kes ennast seltskonna orjusest vabastab, traditsioonidele vastu hakkab, oma „mina” piirab. Isik on paleus, ühiskond on eluproosa* (Päevaleht nr 109, 1913) ning Virgo leidis, et ka teistsuguse kirjanduslike maitse omanikel peaks olema õigus seda kaitsta (Päevaleht 208, 1913), kuid hinnangute andmisel (nt „Tabamata ime” auhinnata jätmisele või Reimani süüdistamisele) toetuti sagedamini jagatud vastutuse ja üksmeele kogemusele. See ilmnes juba ajakirjanduse väljenduslaadis, mida iseloomustas anonüümsus ja toetumine abstraktsele *meiele* seisukohtade võtul. Kuigi Tallinna noored haritlased rõhutasid oma sõltumatust ja arvamusvabaduse eest seismist, jäid nad oma hinnangutes Postimehe ringkonna suhtes üsna kompromissituks. EKSi seisukohta ei käsitletud lihtsalt ühe huvigrupi arvamusena ning selle põhjendusi, et Vilde draama pole kunstiliselt küllalt kõrgetasemeline, ei võetud tõsiselt, vaid oodati ühesugust suhtumist kogu haritlaskonnalt.

Võrdluseks ka Hindrey arvamus: *Kui kunagi jalgadega trampitakse, siis on see alati „teatav ringkond”. Individuum kaob täiesti ära, individuum ei saa niisugusena meil sugugi arvamust avaldada, kohe pandakse teda „teatavasse” rühma või ringkonda.* (Postimees 85, 13. (26.) IV 1913)

On siiski ilmne, et noorema põlvkonna väärtushinnangutes oli individuaalse isolatsiooni kogemus tugevamini väljendunud kui Postimehe ringkonna omades. Ideoloogia vaatepunktist moodustasid Postimehe ringkond ja temaga seotud struktuurid – Postimees, EÜS, EKS, ERE – kompleksse taastootva süsteemi. Postimehe ringkonna haritlastele oli omane lähedus, tihedus ja integreeritus, see rühm oli monoliitsem ning suletum (ja sellest tulenevalt ümbruse suhtes vaenulikum). Võrreldes Tartuga olid kontaktidele avatuma Tallinna haritlased ka elanikkonnas

⁶⁹ Terdimanni sõnul on sellele iseloomulik teadvuse abstraherumine, mida soodustas nii kaasaegne sotsiomajanduslik tegevus kui ka suure modernse linna kogemine või isegi ajalehtede kujundus. Protsessi aluseks oli kogemus asjade omavahelisest eraldatusest, mis jättis mulje nende lahtiühendatusest (*disconnection*) ja abstraktsusest. Terdimann nimetas uut teadvust arhiiviliseks. (Terdimann 1993: 37jj)

eraldatumad,⁷⁰ nendevahelised suhted olid lödvemad ning nende jaoks oli probleemiks rahuldava väljundi puudumine, mille kaudu oma hääl ühiskonnas kuuldavaks teha ja omandada juurdepääs sümbolsetele ressurssidele. Makrosotsioloogilises plaanis peegeldas autonomiseerumist ja individualiseerumist terve professionaalse kultuuri sfääri jagunemine, killunemine ja spetsialiseerumine, millele on viidatud kui professionaalkultuurielu iseorganiseerumisprotsessile antud perioodil.

Kogu vaadeldud haritlaste diskursust iseloomustab dualism, vastasseisud, teravad sõnavõtted, sarkasm. Kuigi oli tõepoolest rida asju, millega võis rahulolematu olla, näib kriitiline hoiak olevat ka haritlaste üldiselt aktsepteeritud hea toon. Tekib küsimus, miks oldi nii terav ja miks kujutati Eesti kultuuri nii mannetuna, kuigi see oli ärkamisajast saadik jõudsalt edasi arenenud ning möödas oli ka venestamissurve kõrgaeg. Richard Terdimanni sõnul on dihhotoomsed opositsioonid seotud perioodiga, mida nad peegeldavad. (Terdimann 1993: 38jj) Ühiskonna moderniseerumisega kaasnevaid kognitiivsete struktuuride muutumist – nt muutusi aja tajumises, perekonna funktsioonide teisenemist, era- ja privaatsfääri selgemat eristumist jm – analüüsinud uurijad on neid seostanud kiiresti ümberkujunevast sotsiaalsest keskkonnast tingitud stressi ja tajutud ohutundega. Uute sotsiaalsete ja kontseptuaalsete vormide omaksvõtu ja kohastumisega kaasneb ebastabiilsus, üleminekutunne ning ärevus (vt Frykman ja Löfgren 1990; Terdimann 1993). Eesti ühiskonnas toimunud kiiret sotsiaalse keskkonna teisenemist – aina suurenevat linnastumist, paljude sotsiaalse elu sfääride detailsemaks ja diferentseeritumaks muutumist, suletud kogukondade avanemist, sotsiaalse struktuuri muutumist ja uusi sotsiaalseid suhteid, tööliküsimust, kodanlikku kultuuri iseloomustanud „põgenemist” minevikku ja nostalgiat – arvestades võib perioodi käsitleda kultuurilise stressi ajajärguna ja tajutud ohutunnet ühiskondlike muutuste peegeldusena. Üheks selliseks muutuseks oli ka mainitud esteetilise paradigma vahetus – vanematel polnud järeltulijaid, noorematel omamaakultuuris eeskujusid, mõlemal poolel nappis taksonoomiliselt võrdsete dialoogipartnerite toetust – vanad struktuurid lagunesid ja uued polnud end veel õigustanud. Niisiis on esteetilise paradigma muutumise protsessil olemas paralleel nihke näol väärtushinnagutes ja kognitiivsetes struktuurides, mida võib seostatada üldisema moderniseerumisprotsessiga.

⁷⁰ Vt nt Raudsepa kirjutis „Kirjanik ja seltskond” Päevalehes 109, 1913; ka Raudsepp, EKLA f 92 m 41: 1: 144.

Kokkuvõte

Püüdsin käesolevas töös kirjeldada 20. sajandi alguse haritlaskultuuri Marie Underi salongi näitel. Analüüsid konkreetset piiritletud juhtumi ja allika baasil haritlastevahelisi diskursusi ja sotsiaalseid võrgustikke, näitasin, kuidas väljendusid üldised sotsiokultuurilised nähtused üksikisiku tasandil ning kuidas peegeldus antud perioodile iseloomulik kultuuriloomeprotsess konkreetsetes diskursustes.

Marie Underi salongi tegutsemisajaks võib lugeda ajavahemikku 1907-1917, mil Underi kodu Tallinnas Tartu maanteel külastas kümneid haritlasi nii Eestist kui ka Soomest ja mil seal toimusid regulaarsed õhtused teejoomised ning jutuajamised. Neist on oma mälestusraamatutes jutustanud kunagine Underi salongikülaline ja hilisem elukaaslane Artur Adson. Tema kirjeldused on huvitavad, kuid keskenduvad siiski vaid üksikutele värvikatele detailidele. Et jõuda Underi salongiseltskonna kultuurini etnoloogilises mõttes, analüüsisin salongikülaliste kirjavahetusi ja kaasaegset ajakirjandust ning kasutasin toetava materjalina kirjandusteadlaste poolt kirjutatud ja kaasaegsete mälestusi.

Underi salong oli suhteliselt lõdvalt seotud grupp, millel polnud eksplitsiitseid reegleid ja kus käimine oli igaühele vabatahtlik. Kuigi ennekõike seostatav konkreetsete inimestega, oli salong seotud ka kindla aja ja kohaga. Salongikülalised kogunesid regulaarselt Underi koju, paljusid neist ühendas töötamine samas ajalehetoimetuses või teatris. Kohtuti teisteski paikades – eeskätt Eesti kultuuriseltside koosolekutel ja kõneõhtutel, kuid ka kontsertidel, teatrietendustel, kohvikutes.

Salongi keskne tegevus oli vestlus. Küllap oli sellel ka silmaringi avardav eesmärk, kuid iseloomulik oli mängulisuse, loovuse aspekt. Nagu paljudes teisteski salongides oli ka Underi salongi performansis oluline koht rafineeritud vaimukusel ja improvisatsioonil.

Kirjavahetuste põhiteemad olid kirjanduse, ajakirjanduse ja teatriga seotud küsimused, seltside koosolekud ja kõned, ühine töö või tööalased kontaktid ning ühissettevõtmised, aga ka eraelulised teemad ja rahaküsimused. Ühine raamistik seostus professionaalse kultuuri (kirjanduse, ajakirjanduse, teatri, kujutava kunsti) loomise ja kujundamisega. Kirjavahetuse pinnal oli võimalik eristada ka integreeritumat ja tugevama grupiidentiteediga sisegruppi – ajakirjanikke. Underi salongi iseloomustasid horisontaalsed suhted, minimaalne institutsionaliseeritus, kirjutamata normid ning tegutsemine keskvõimude poolt suhteliselt vähe või lõdvalt kontrollitud professionaalse kultuuri valdkonnas.

Salonge on traditsiooniliselt seostatud kriitilise suhtumisega kehtivatesse konventsioonidesse. Underi salongi kriitiline hoiak avaldus eeskätt nende suhtumises Eestis sel ajajärgul loodavasse professionaalkultuuri. Eesti kultuurieliidi püüdlus oli saada võrdseks teiste Euroopa rahvastega. Püüti tõsta kirjanduse kvaliteeti – arvustada, parandada ning ise kirjutades õpetada. Underi salongis toimunud suhtluse iseloom ning iseäranis ajakirjanike väljaspoole suunatud tegevus – töötades ajalehtede juures, oli neil ka võimalik ennast ühiskonnas kuuldavaks teha – võis olla põhjus, miks Underi salong on kaasaegsete teadvusse kinnistunud kirjanduslikuna.

Solidaarsustunne teiste salongikäijatega oli Underi salongi oluline joon. Paljud usalduslikud suhted põhinesid isiklikul sümpaatial ning tihti ühendas inimesi sõprus. Praktikas avaldus solidaarsus sagedase koostööna – planeeriti ühiseid kirjatöid, ajakirju ja kirjanduslikke albumeid, küsiti ja tehti neisse kaastööd, arvustati üksteise teoseid, kasutati Aaviku uudissõnu oma ilukirjanduslikes töis (kirjadest võib lugeda vähemasti lubadusi seda teha).

Muu seas näitavad salongi küllastanute pidev rahulolematuse olemasoleva professionaalkultuuriga ja mitmed väljundiloomise püüded, et tegemist oli ebapiisava väljendusmisvõimalusega grupiga. Ressurssidele ligipääsu nimel tehti koostööd ka nendega, kelle vaadetega oldi vastuolus. Näiteks võib tuua kultuuriajakirja Vaatleja asutamise. Selged väljundiloomise püüded oli kirjandusliku kogumiku Voog ja ajakirja Tallinna Kaja väljaandmine.

Solidaarsusstruktuuride ja -võrgustike loomine, mis toimus nii Underi salongis kui ka paljudes teistes samaaegsetes mitteformaalsetes gruppides, on põhjendatav ka makrosotsioloogiliselt. Eesti ühiskond oli kujunemas iseseisvana olemasolevate vene ja baltisaksa ühiskondade kõrvale. Marie Underi salongikülalised, samuti Postimehe ringkond, nooreestlased ja teised samaaegsed haritlased moodustasid osa noore rahvuslikul printsiibil konsolideeruva eestlaskonna aktiivselt võimulepürgivast eliidist. Mitteformaalsed solidaarsusvõrgustikud olid Eesti ühiskonna struktuurseteks osadeks, aitasid tasakaalustada võimude eksplitsiitseid või implitsiitseid kontrollimehhanisme ja ideoloogiaid ning pakkusid kindlustunnet.

Underi salong vastandas end mitmete rühmadega: ajakirjandusväljaannetega, kirjanduslike rühmitustega, teiste mitteformaalsete seltskondadega ning üheselt defineerimata gruppidega, nagu väljendasid näiteks määratlused *Tallinna kodanlus*, *Tartu klike* või *mõistlikud inimesed*. Oluline piir toimis (loov)haritlaste ja mitteharitlaste vahel. Kirjades viidati erinevustele majanduslikus taustas, kuid eristumise peamine alus oli siiski haritlaste huvi professionaalse kultuuri – põhiliselt kirjanduse, teatri ja muusika – vastu. Samuti vastandati mitteharitlaste nn mõistlikkusele (loov)haritlaste tundlikkus või boheemlus. Nähtavad olid ka mitmed haritlaskonnasisesed huvigrupid, näiteks eristati õpetatud ja koolidiplomita haritlasi. Konkreetselt ja haritlaskonnasiseselt vastandas Underi salongiseltskond end Postimehe ringkonnaga ja Noor-Eestiga, kõige jõulisemalt esimesega. Postimehe ringkond oli mõjukas Tartu haritlasseltskond, kes andis tooni ka kirjandusrahade jagamise üle otsustavas Eesti Kirjanduse Seltsis. See vastasseis avaldus Underi salongi integreerituma tuumikseltskonna – ajakirjanike – juures mitmel tasandil: suhtumises Tõnissoni, Postimehesse, Eesti Kirjanduse Seltsi ning Tartu haritlasringkondadesse laiemalt (märksõnad nagu *Tartu*, *Tartu seltskond*, *Tartu klike* vm) ning Vilde „jootrahaga” seonduvate mõtteavalduste kaudu. Organiseerunud Noor-Eestiga konfronteeruti peamiselt ratsionaalsetel põhjustel, sest see ähvardas varju jätta üksikult tegutsevad kirjanikud.

Kui vastasseisu Noor-Eestiga ei jaganud kõik salongis käinud ning seda tendentsi iseloomustas vähene emotsionaalsus, siis halvustavat suhtumist Postimehe ringkonda jagas Underi salongis liikunute enamik – ka need, kellel sellega isiklikku vastuolu polnud. Underi salongi ja Postimehe ringkonna vastuolude uurimiseks analüüsisin Vilde „jootrahana” tuntuks saanud skandaali, kuna see sündmus kajastus paljudes Underi salongi küllastanute kirjavahetustes ning oli teema, mille puhul Underi salongil tekkis konkreetne ja vaadeldav dialoog Postimehe ringkonnaga.

Vilde jootraha-skandaali retseptsiooni keskpunkti tõusid Eesti haritlase ideaalsed omadused ja professionaalset kirjanduselu koordineeriva ja hindava sõltumatu keskuse volipiirid. Ühelt poolt väljendusid selles dialoogis eri haritlasgruppide vahelised suhted, teisalt kirjeldas toimunu võimuvõitlust ühiste ressursside pärast (nt ligipääs avalikule diskursusele ja nn sümboolse kapitali omandamine arvamusiidrina), mille käigus katsuti olukorda endale soodsaks kujundada. Skandaal andis tunnistust tegeliku autoriteedi ja keskmee puudumisest Eesti professionaalses kirjanduses. Eesti kultuuri sihipärasel kujundamisel tooni andnud Postimehe ringkonna ja Noor-Eesti orientatsioonid ei rahuldanud kõiki. Jootraha-skandaal võimaldas väljendada rahulolematust Postimehe suunaga ja kõigutada selle autoriteeti. Underi salongiseltskond määratleski omaenese väärtusi peamiselt nende kahe jõu või suuna vahelises pingeväljas, positioneerides end skandaali käigus Noor-Eesti pooldajana.

Teisalt ilmnis jootraha-skandaali retseptsioonis ka haritlasgruppide liitvate ideoloogiate konflikt. Postimehe ringkonna ideoloogia keskne idee oli rahvuslus. Tugevat professionaalset kultuuri peeti tugeva rahvuse nurgakiviks ja seega liiga oluliseks, et lasta sel ise kujuneda. Seepärast nõudis kultuur keskset kujundamist. Linnakultuuri, mis seostus Lääne-Euroopa ja eurooplusega, peeti rahvuslikkust ohustavaks. Teine pool, sh Underi salong, väärtustas kunstile lähenemises hoiakut nn kunst kunsti pärast. Sellest vaatevinklist võidi kunsti normeerida ainult kunstile enesele toetuvate argumentide abil.

Konkreetsel vaadeldud diskursusel sees oli kummalgi poolel märke mõlemast ideoloogiast. Noorte, sh Underi salongis kohtunud haritlaste juures säilis rahvusluse paradigma vaikimisi, implitsiitsena. Omakeelse originaalse professionaalkultuuri tarbimine oli norm – kõneldi ja kirjutati eesti keeles. Kui „Estonia” selts otsustas uue teatrimaja avamispidustuste avanäidendiks valida „Tabamata ime” asemel Shakespeare'i „Hamleti”, tõlgitseti seda kui normi rikkumist ja pandi pahaks. Omakultuuri teadlikule väärtustamisele viitab ka rahvuslike motiivide kasutamine

dekooris, mööbli ja tekstiilide juures. Ka Postimehe ringkond ei asetanud kunagi küsimärgi alla kunstipärasust kui väärtust. Kunsti õigete omaduste üle peetud diskussioonis näisid rahvuslikkus ja kunstilisus olevat aga teineteisele takistuseks.

Kuigi noorte ja Postimehe ringkonna vastandamine on tinglik ega ole mingil juhul absoluutne, peegeldab see ometi teatavat jõujoont ühiskonnas. Uue ja aina enam maad võitva linnakultuuriga samale poolele võib asetada ka elamuslikkuse, individikesksuse ja euroopalikkuse (tookordne taotletav „Euroopa kultuurirahvaste” kultuur oligi ju linnades loodud, linnakogemusel põhinev kultuur). Linnakultuur selles tähenduses ongi märksõna, mis seostas kognitiivselt küllalt erinevaid ja ka vastandlikke kirjandusvoolulisi suundumusi (Vilde realismi ja nooreestlaste sümbolismi/impressionismi) ja vastandus Postimehe ringkonna propageeritava talupoeglikul kogukonnal põhineva ideaalse ühiskonnamudeliga. See oli ka rahvuskultuuri „õige” olemuse määratlemisest tekkinud opositsiooni üks põhjustaja. Meedia abil peetava võimuvõitluse käigus defineeriti oma väärtusi kui moraalsemaid, rahvuslikumaid või kultuursemaid ning püüti teisi gruppe ümber kujundada, koloniseerida.

Vilde jootraha-skandaal iseloomustab protsessi, mille käigus rahvusliku kultuuriperspektiivi üle arutlesid aktiivselt mitmed erinevad haritlasgrupid. Sel perioodil ei saa veel kõnelda mingist rahvustühendavast kultuuriteadvusest, vaid pigem võib iseseisvuse-eelset aega käsitada selle üle diskuteerimise ja kristalliseerumise ajajärguna. Salongisuhtlus oli enam või vähem sarnaselt mõtleivate inimeste koondumine reflekteerivaks diskussiooniks professionaalkultuuriliste väärtuste üle olukorras, kui sama toimus veel mitmetes samalaadsetes, suurema või väiksema osavõtjaskonnaga ning erineva tsentraliseeritusastmega seltskondades. Selle diskussiooniga (kogu Eestit haaravas mastaabis) pandi põhimõtteliselt alus hilisemale Eesti rahvuslikule professionaalkultuurilisele struktuurile ning seda iseloomustas eliidipoolne teatud kultuurielementide kui rahvuskultuuriliste väärtuste teadlik normistamine. Salongisuhtlus on selles diskursuses vaid üks iseloomulik moment.

Eespool kirjeldatud ideoloogiline konfrontatsioon peegeldab ka samal ajal ühiskonnas toimunud nihet autonoomsuse ja individikesksete väärtuste suunas. 20. sajandi alguse Eesti kultuurielu iseloomustas individualiseerumine ja autonomiseerumine. Kirjandusteadlaste sõnul muutus sel perioodil varasem didaktilise suunaga kirjandus autoriesteetiliseks ja individuaalse kogemuse kujutamise omandas kunstis aina suurema tähenduse. Esteetilise paradigma muutumise protsessil oli paralleel nihke näol väärtushinnagutes ja kognitiivsetes struktuurides,

mida võib seostatada üldisemate protsessidega moderniseerivas ühiskonnas. Mitmed modernismi kui kultuuriperioodi käsitlevad uurimused rõhutavad sel ajajärgul toimunud mentaalsuse muutumist, mille tingivad autonoomsuse ja paljususe kogemusest tulenevad teisenemised hoiakutes ning ideoloogiates. Sama nähtus iseloomustab ka siin käsitletud dialoogi. Uute sotsiomajanduslike vormide, institutsioonide ja suhete ning linnastumisega seostatav individuaalse isolatsiooni kogemus eksisteeris kõrvuti kogukondliku üksmeele ja jagatud vastutuse kogemusega. Eksplitsiitselt väljendati pigem individuaalse isolatsiooni kogemust, kuid hinnangute andmisel (nt „Tabamata ime” auhinnata jätmisele või Reimani süüdistamisele) toetuti sagedamini jagatud vastutuse ja üksmeele kogemusele. See ilmnas juba ajakirjanduse väljenduslaadis, mida iseloomustas anonüümsus ja toetumine abstraktssele *meiele* seiskohtade võtul. Kuigi Tallinna noored haritlased rõhutasid oma sõltumatust ja arvamusevabaduse eest seisumist, jäid nad oma hinnangutes Postimehe ringkonna suhtes üsna kompromissituks. EKSi seisukohta ei käsitletud lihtsalt ühe huvigrupi arvamuseks, samuti ei soovitud arvestada, et kellelegi võis „Tabamata ime” tõepoolest mitte meeldida. EKSi põhjendusi, et Vilde draama pole kunstiliselt küllalt kõrgetasemeline, ei võetud tõsiselt, vaid oodati ühesugust suhtumist kogu haritlaskonnalt.

On siiski ilmne, et noorema põlvkonna väärtushinnangutes oli individuaalse isolatsiooni kogemus tugevamini väljendunud kui Postimehe ringkonna omades. Ideoloogia vaatepunktist moodustasid Postimehe ringkond ja temaga seotud struktuurid – Postimees, EÜS, EKS, ERE – komplekse taastootva süsteemi. Postimehe ringkonna haritlastele oli omane lähedus, tihedus ja integreeritus, see rühm oli monoliitsem ning suletum (ja sellest tulenevalt ümbruse suhtes vaenulikum), 20. sajandi esimeste kümnendite Tallinn oli aga kontaktidele avatum. Võrreldes Tartuga olid Tallinna haritlased elanikkonnas eraldatumad, suhted nende vahel olid lõdvemad ning nende probleemiks oli rahuldava väljundi puudumine, mille kaudu oma häält ühiskonnas kuuldavaks teha ja omandada juurdepääs sümbolsetele ressurssidele. Makrosotsioloogilises plaanis peegeldas autonomiseerumist ja individualiseerumist terve professionaalse kultuuri sfääri jagunemine, killunemine ja spetsialiseerumine, millele on viidatud kui professionaalkultuurielu iseorganiseerumisprotsessile antud perioodil.

Lõpuks tuleb märkida sedagi, et mitmetel antud perioodil Eesti haritlaste diskursustes ilmnenud nähtustel on olemas paralleelid teisteski Euroopa ning ka nt Põhja-Ameerika maades ja need on iseloomulikud pigem üldisemalt modernismiperioodi kodanlikule kultuurile kui

spetsiifiliselt Eesti oludele. Tüüpilised näited on rahvuskultuuri nn Suure Narratiivi vormimine ning mitmete kodanlike väärtuste (nt ratsionalismi, individualismi, elamusekesksuse) esiletõus.

Summary

The aim of the present work is to describe the culture of Estonian intellectuals at the beginning of the 20th century on the basis of Marie Under's salon. In the analysis of the material a priority has been given to human-centered perspective. By studying the discourses and social networks of intellectuals I wished to demonstrate how the general sociocultural phenomena were expressed at the level of individual discourses and how they reflected the specific culture-building processes of the period. The theoretical framework of the study has mostly been inspired by the principles of cognitive anthropology. The aim was to create a description of people's culture-building activities by using the notions used by the informants and interpreting their norms, values, symbols and categories by taking into account how the informants themselves interpreted them.

During 1907-1917 the home of the Estonian poetess Marie Under at 57 Suur-Tartu Street in Tallinn was frequently visited by the Estonian and Finnish intellectuals. These regular gatherings have been described by poet Artur Adson, a contemporary, salon-guest and later husband of Under. Adson's descriptions are interesting but focussed on a few colourful events. To understand the culture in an ethnological sense, the letters of salon-attenders and contemporary mediatexts were analysed. The memoirs of contemporaries and researches on the Estonian culture of the period were used as a supportive material as well. For the textual analysis of the letters and mediatexts, the qualitative methods were applied.

Under's salon can be characterized by a relatively loose structure, horizontal relationships between people, "unwritten" norms and operating in a sphere of professional culture comparatively uncontrolled by the central administration. Besides gathering frequently at Under's home, many salon-guests met regularly at their working-places in the editorial offices of newspapers or in the theatres as well as in concerts, theatre performances and cafes.

The central activity of Under's salon was a cultivated conversation. Creativity, refined wittiness and improvisation played an important part in it. The basic topics discussed in letters were mostly related to literature, journalism and theatre as well as collective action and private matters (e.g. concerning one's personal life or financial matters). A more integrated subgroup of journalists with a stronger sense of group identity could be distinguished on the grounds of

letters. The common framework of letters was associated with giving shape to the Estonian professional culture the correspondents were more often than not dissatisfied with. Belonging to the cultural elite of a new forming nation, the Estonian intellectuals – the guests of Under’s salon among them – aimed to improve the professional culture by criticising it as well as teaching by creating it by themselves. This way the same stage of cultural development as the other “European nations of culture” was hoped to achieve.

Solidarity with other guests was characteristic to the visitors of Under’s salon. Many relationships were based on friendship. Frequent attempts of cooperation were the expressions of solidarity. These attempts together with the constant dissatisfaction with the Estonian professional culture created in that period indicate that the salon-guests formed a group with insufficient opportunity for expression.

The formation of solidarity structures and networks was rather characteristic to the Estonian society of that period in general. The Estonian society was forming aside the already existing Russian and Baltic German ones. Informal solidarity networks that helped to balance the explicit and implicit controlling mechanisms and ideologies of the central administration and offered a sense of security formed a structural part of that society. Intellectuals constituted the elite of a forming Estonian nation actively striving for power on the Estonian territory. To get an access to the public discourse, the guests of Under’s salon were willing to cooperate with the other Estonian intellectuals, even in cases they did not quite share each other’s viewpoints concerning the Estonian social and cultural life. That process helped to lay the foundation to the later structure of institutions of professional culture, as well.

Salons have frequently been associated with denying or neglecting the social conventions held true in a particular society as they have rather encouraged exchanges of ideas and often tolerated alternative lifestyles. Guests of Under’s salon opposed themselves to several other groups. An important boundary existed between intellectuals and nonintellectuals. Several borderlines were visible also inside the sphere of intellectuals as the salon-attenders opposed themselves to the Noor-Eesti group and to the Postimees circle. The latter was a powerful group of Tartu intellectuals with clearly defined preferences concerning the Estonian social and cultural life that also dominated in institutions and organizations concerning Estonian professional journalism, theatre and literature. The Noor-Eesti movement had emerged to counterbalance it.

The guests of Under's salon defined their moral and social values in accordance with the existing orientations of the Noor-Eesti group and the Postimees circle.

Not all the guests of Under's salon shared the rather instrumental opposition to the Noor-Eesti group that was considered an opponent mainly by being an organized group threatening to shadow the nonorganized writers. The opposition to the Postimees circle was a much stronger tendency shared also by these salon-attenders who didn't have any personal reason for it. To analyse that tendency I focussed on an event called the scandal of Vilde's tip as it was a much-discussed subject both in the letters of contemporary intellectuals as well as in contemporary mediatexts and caused an observable dialogue between the guests of Under's salon and the Postimees circle.

The main topics discussed during the scandal were the qualities of an ideal intellectual and the authority of the coordinating and assessing center of professional literature. The discussion revealed the relations between different groups of intellectuals and described the power struggle for common resources – such as having an access to public discourse and by that an opportunity to form it – and gave evidence of the lack of real authority in the Estonian professional literature. The orientations of the Noor-Eesti group and the Postimees circle did not satisfy everybody who felt they would also have a say in the matter. The scandal of Vilde's tip allowed of showing one's dissatisfaction with the direction of the Postimees circle.

Besides, a conflict of different ideologies consolidating different groups of intellectuals emerged in the scandal. The central ideology of the Postimees circle was nationalism. Strong professional literature was considered to be the cornerstone of a strong nation and therefore too important to let it develop on its own. For that reason professional culture demanded central coordination in accordance with the concept of nationalism. Culture that could be associated with the one created in big cities of Europe was considered a threat to the Estonian national culture. The other voice in the dialogue valued an approach that could be described as “art for art's sake”. From that point of view, art could be regulated only by the arguments of art itself.

In the analysed dialogue, manifestations of both ideologies could be seen on both sides. Among the younger generation of Estonian intellectuals the idea of nationalism was maintained implicitly. Using the professional culture of Estonian origin as well as putting the elements of the Estonian peasant culture into use both in creating the professional high culture as well as in everyday culture-building activities were taken for granted. On the other hand, the Postimees

circle never questioned the need for refinement and elaboration of professional culture, either. Still, in the discussions about the ideal Estonian national culture, these concepts seemed to exclude each other. The key notion of town culture that cognitively related the different and even opposite artistic orientations of Vilde and the Noor-Eesti group was opposed to the model of the ideal Estonian professional culture based on the idea of the traditional peasant society favoured by the Postimees circle. The guests of Under's salon positioned themselves as the supporters of the Noor-Eesti orientation. By defining the norms and values of one's own group as more moral, national, cultural or truthful than these of the other an attempt was made to colonize the other group and reshape its opinions.

The described ideological confrontation reflected also the shift in the society towards autonomization and individual-centered values. In studies of modernism that change in mentality has been frequently emphasized – a change that was conditioned by the altered attitudes and ideologies that accompanied the experiences of autonomy, pluralism and disconnection. The reality was new, and it was perceived as replacing an older set of social structures, altering the structure of experience, respectively. The same phenomenon was also visible in the dialogue analysed in the present study. The experience of individual isolation that accompanied new socioeconomical forms, institutions and relationships existed side by side with the earlier experience of collective responsibility and consensus characteristic to more homogenous societies.

Although explicitly one would rather express the experience of individual isolation, in assessments more often the experience of consensus and collective responsibility was taken into consideration. Still, it is obvious that the younger generation shared the experience of individual isolation more than the intellectuals of the Postimees circle. Compared to Tartu, the intellectuals of Tallinn were more isolated in the society, their relationships with each other were looser and they lacked sufficient opportunity to make their voice heard in public discourse more often. From a macrosociological perspective, the whole phenomenon of specialization and disconnection of the sphere of professional culture (which has also been referred to as the self-organization of it) reflected the process of autonomization and individualization.

Finally it should be mentioned that many of the phenomena described above had parallels in other societies of Europe (and North America) as they reflect rather the formation of the middle-class culture at the period of modernization than particularly Estonian conditions. Typical

examples are the formulation of the so-called Big Narrative of the national culture and the occurrence of several middle-class values such as rationality, individualism or experience-centeredness.

Kasutatud allikad ja kirjandus

Kirjad

Johannes Aaviku kirjad Eduard Hubelile aastatest 1912-1916 ja d-ta. KM EKLA f 182 m 1: 8.

Johannes Aaviku kirjad Friedebert Tuglasele aastatest 1913-1924. KM EKLA koopiad m 253: 2.

Teodor Altermanni kiri Eduard Hubelile 6. I 1913. KM EKLA f 182 m 42: 37.

Eesti Kirjanduse Seltsi kiri Villem Reimanile 24. IX 1913. KM EKLA f 105 m 8: 3.

Marie Heibergi kiri Eduard Hubelile 31. V 1915. KM EKLA f 182 m 2: 10.

Karl August Hindrey kirjad Anton Jürgensteinile aastatest 1914-1927. KM EKLA koopiad m 251: 3.

Karl August Hindrey kirjad Juhan Luigale aastatest 1913-1914. KM EKLA f 179 m 3: 13.

Eduard Hubeli kirjad Johannes Aavikule aastatest 1912-1916. KM EKLA f 275 m 6: 16.

Anton Jürgensteini kirjad Villem Reimanile aastatest 1909-1915. KM EKLA f 105 m 2: 1.

Anton Jürgensteini kirjad Villem Reimanile aastatest 1908-1917. KM EKLA f 105 m 16: 28.

August Kitzbergi kirjad Karl Jungholzile aastatest 1911-1915. KM EKLA koopiad m 5: 22.

Jaan Koorti kirjad Karl Eduard Söödile aastatest 1907-1913 ja d-ta. KM EKLA koopiad m 277: 11.

Jaan Koorti kirjad Karl Eduard Söödile aastast 1914. KM EKLA koopiad m 277: 10.

Johan Kõpu kirjad Anton Jürgensteinile aastatest 1912-1915. KM EKLA f 185 m 5: 40.

Johan Kõpu kirjad Villem Reimanile aastatest 1899-1916. KM EKLA f 105 m 3: 12.

Ants Laikmaa kiri Friedebert Tuglasele 22. IX 1910. KM EKLA koopiad m 367: 8.

Bernhard Linde kirjad Eduard Vildele aastatest 1908-1917. KM EKLA koopiad m 181: 18.

Jaan Lintropi kirjad Johannes Aavikule aastatest 1907-1913. KM EKLA f 275 m 11: 4.

Jaan Lintropi kirjad Friedebert Tuglasele aastatest 1905-1917. KM EKLA koopiad m 266: 1.

Juhan Luiga kirjad Adalbert Luigale aastatest 1912-1914. KM EKLA f 179 m 1: 1.

Juhan Luiga kirjad Villem Reimanile aastatest 1910-1914. KM EKLA f 105 m 4: 6.

Juhan Luiga kirjad Siegfried Talvikule aastatest 1906-1910. KM EKLA f 128 m 1: 26.

Paul Olaku kirjad Johannes Aavikule aastatest 1907-1917 ja d-ta. KM EKLA f 275 m 12: 8.

Paul Pinna kirjad Karl Jungholzile aastatest 1912-1915. KM EKLA f 158 m 2: 28.

Leeni Ploompuu ja Eduard Hubeli kirjavahetus aastatest 1906.-1908. KM EKLA koopiad m 370: 1.

Anna Raudkatsi kiri Eduard Schönbergile 29. XI 1908. KM EKLA f 215 m 8: 16.

Hugo Raudsepa kirjad Eduard Schönbergile 1914. aastast. KM EKLA f 215 m 8: 18.

Hugo Raudsepa kirjad Eduard Virgole aastatest 1910-1915 ja d-ta. KM EKLA f 155 m 3: 5.

Hugo Raudsepa kiri Eesti Kirjanduse Seltsile 22. IX 1913. KM EKLA f 16 m 167: 1.

Villem Reimani kirjad Anton Jürgensteinile aastatest 1911-1917. KM EKLA f 184 m 9: 27.

Villem Reimani kirja mustand Eduard Laamanile 20. IX 1913. KM EKLA f 105 m 12: 23.

Villem Reimani kirjad Juhan Luigale aastatest 1902-1913. KM EKLA koopiad m 397: 5.

Villem Reimani kirjad Karl Leetbergile aastatest 1909-1913. KM EKLA f 105 m 71: 4.

Tõnis Sanderi kirjad Hugo Raudsepale 1914. aastast. EKM KLA f 144 m 1: 1.

Jaan Tõnissoni kirjad Villem Reimanile aastatest 1908-1914. KM EKLA koopiad m 299: 5.

Jaan Tõnissoni kirjad Juhan Luigale aastatest 1908-1911. KM EKLA f 179 m 6: 8.

Marie Underi kirjad Marie Reisikule 1917. aastast. KM EKLA f 180 m 9: 36.

Eduard Vilde kirjad Bernhard Lindele aastatest 1908-1914. KM EKLA koopiad m 68:5.

Eduard Vilde kirjad Eduard Virgole aastatest 1912-1914. KM EKLA koopiad m 99:1.

Eduard Virgo kirjad Eduard Vildele aastatest 1912-1917 ja d-ta. KM EKLA koopiad m 3: 6.

Jaan Vunni kirjad Johannes Aavikule aastatest 1908-1914 ja d-ta. KM EKLA f 275 m 17: 28.

Käsikirjad

Raudsepp, Hugo. *Mait Metsanurk ja tema aeg. Ühe vaimsuse kroonika kaasaegse sulest.* KM EKLA f 92 m 41: 1.

Ajaleheartklid

Postimees 3, 4. (17.) I 1913 = Eesti Kirjanduse Seltsi VI üldine liikmetekogu koosolek. 2. – *Postimees* nr 3, 4. (17.) I 1913.

Postimees 8, 10. (23.) I 1913 = Väike arvustik Tartu seltsides peetud kõnede kohta 1912. a. – *Postimees* nr 8, 10. (23.) I 1913.

Postimees 28, 2. (15.) II 1913 = J. A. Eduard Wilde Jutustused. – *Postimees* nr 28, 2. (15.) II 1913.

Postimees 36, 12. (25.) II 1913 = Ilukirjanduslised auhinnad. – *Postimees* nr 36, 12. (25.) II 1913.

Postimees 57, 11. (24.) III 1913 = Eesti Kirjanduse Seltsi ilukirjanduslised auhinnad 1912. a. – *Postimees* nr 57, 11. (24.) III 1913.

Postimees 85, 13. (26.) IV 1913 = Hoia Ronk. Kirjad Tartust. Isiklik seletus. Üks murranguaja skandal. Pilpaküla värvidesinfonia. – *Postimees* nr 85, 13. (26.) IV 1913.

Postimees 93, 25. IV (8. V) 1913 = A. J. Mispärast ei tõuse meil suur kirjanikka? – *Postimees* nr 93, 25. IV (8. V) 1913.

Postimees 112, 17. (30.) V 1913 = Talupoja kultura-paleus meie nooresoo-kasvatuse aluseks! – *Postimees* nr 112, 17. (30.) V 1913.

Postimees 118, 25. V (8. IV) 1913 = Hoia Ronk. Kiri Tartust. – *Postimees* nr 118, 25. V (8. IV) 1913.

Postimees 195, 26. VIII (8. IX) 1913 = K. A. Hindrey. Kunstnik ja seltskond. – *Postimees* nr 195, 26. VIII (8. IX) 1913.

Postimees 197, 28. VIII (10. IX) 1913 a = „Estonia” pidustused. – *Postimees* nr 197, 28. VIII (10. IX) 1913.

Postimees 197, 28. VIII (10. IX) 1913 b = „Estonia” teatri ja rahvamaja avamise puhul. *Postimees* nr 197, 28. VIII (10. IX) 1913.

Postimees 199, 30. VIII (12. IX) 1913 = Mitte auumeeste laenetava hinge täiusest! – *Postimees* nr 199, 30. VIII (12. IX) 1913.

Postimees 203, 4. (7.) IX 1913 = Kahtlane au. – *Postimees* nr 203, 4. (7.) IX 1913.

Postimees 206, 7. (20.) IX 1913 = Igal linnul oma laul. – *Postimees* nr 206, 7. (20.) IX 1913.

Postimees 209, 11. (24.) IX 1913 = Vooruslikuks läheb „Tallinna Teataja”. – *Postimees* nr 209, 11. (24.) IX 1913.

Postimees 210, 12. (25.) IX 1913 = J. Luiga. Au mõiste ja au paiste I. – *Postimees* nr 210, 12. (25.) IX 1913.

Postimees 211, 13. (26.) IX 1913 = J. Luiga. Au mõiste ja au paiste II. – *Postimees* nr 211, 13. (26.) IX 1913.

Postimees 215, 18. IX (1. X) 1913 = Eesti Kirjanduse Seltsi koosolek Viljandis. – *Postimees* nr 215, 18. IX (1. X) 1913.

Postimees 216, 19. IX (2. X) 1913 = E. Schönberg. Kuidas kirjandust enam välja laotada ja lugejate arvu kasvatada. – *Postimees* nr 216, 19. IX (2. X) 1913.

Postimees 217, 20. IX (3. X) 1913 = H. Raudsepp, J. Ruus, T. Sander. Vastuseks J. Luigale „Au mõiste ja au paiste” ilmumise puhul. – *Postimees* nr 217, 20. IX (3. X) 1913.

Postimees 218, 21. IX (4. X) 1913 = Linna ja maa kulturalisest tähtsusest. – *Postimees* nr 218, 21. IX (4. X) 1913.

Postimees 219, 23. IX (6. X) 1913 = Mis osa linnal ja maal meie kulturalises arenemises täita on I. – *Postimees* nr 219, 23. IX (6. X) 1913.

Tallinna Teataja 5, 7. (28.) I 1913 = Eesti Kirjanduseseltsi VI üleüldised liikmetekogu koosolekud „Wanemuises”. – *Tallinna Teataja* nr 5, 7. (28.) I 1913.

Tallinna Teataja 206, 10. (23.) IX 1913 = Avalik kiri Eesti Kirjanduseseltsi auhinnakomisjonile Ed. Wilde toetusraha asjus. – *Tallinna Teataja* nr 206, 10. (23.) IX 1913.

Päevaleht 124, 2. (15.) II 1912 = H. R. Haritlased lahus – seltskonna mõtted laiali. – *Päevaleht* nr 124, 2. (15.) II 1912.

Päevaleht 4, 5. (18.) I 1913 = Juhan Luiga. Kirjanikud ja seltskond Mait Metsanurga „Orjade” ja Ed. Wilde „Tabamata ime” valgustusel. 1. *Päevaleht* nr 4, 5. (18.) I 1913.

Päevaleht 5, 7. (20.) I 1913 = Juhan Luiga. Kirjanikud ja seltskond Mait Metsanurga „Orjade” ja Ed. Wilde „Tabamata ime” valgustusel. 2. *Päevaleht* nr 5, 7. (20.) I 1913.

Päevaleht 28, 2. (15.) II 1913 = Tallinna Kirjanduse Haruselts. – *Päevaleht* nr 28, 2. (15.) II 1913.

Päevaleht 35, 11. (24.) II 1913 = Auhinnad kirjandusliste toodete eest. – *Päevaleht* nr 35, 11. (24.) II 1913.

Päevaleht 109, 15. (28.) V 1913 = H. R. Kirjanik ja seltskond. – *Päevaleht* nr 109, 15. (28.) V 1913.

Päevaleht 187, 19. VIII (1. IX) 1913 = H. R. Ed. Wilde protest. – *Päevaleht* nr 187, 19. VIII (1. IX) 1913.

Päevaleht 192, 22. VIII (6. IX) 1913 = Pidutuhinas. – *Päevaleht* nr 192, 22. VIII (6. IX) 1913.

Päevaleht 208, 12. (25.) IX 1913 = Eduard Virgo. Palun sõna! Vastuseks Dr. J. Luigale. – *Päevaleht* nr 208, 12. (25.) IX 1913.

Päevaleht 219, 25. IX (8. X) 1913 = E. W. Linn ja maa. – *Päevaleht* nr 219, 25. IX (8. X) 1913.

Bibliograafia

Aavik, Johannes 1910. Noor-Eesti ja arvustus. – *Noor-Eesti* 2. Tartu: Noor-Eesti Kirjastus.

Adson, Artur 1949. *Siuru-raamat*. Vadstena: Orto.

Adson, Artur 1974. *Marie Underi eluraamat I*. Lund: Vaba Eesti.

Alasuutari, Pertti 1995. *Researching Culture. Qualitative Method and Cultural Studies*. London: Sage.

- Annus, Epp** 2000. Kiigelaul mineviku ja tuleviku vahel: rahvuslikust mütoloogiast. – *Looming* 1. Tallinn: Perioodika.
- Annus, Epp, Luule Epner, Ants Järv, Sirje Olesk, Ele Süvalep, Mart Velsker** 2001. *Eesti kirjanduslugu*. Tallinn: Koolibri.
- Аронсон, М.** 2001. Кружки и салоны. – *Литературные кружки и салоны*. Аронсон, М. и С. Рейсер. Санкт-Петербург: Академический проект.
- Aru, Krista** 1998. Jaan Tõnisson vajas Postimeest ja Postimees vajas Jaan Tõnissoni. – *Paar sammukest XV. Eesti Kirjandusmuuseumi aastaraamat*. Tartu: Eesti Kirjandusmuuseum.
- Aru, Krista** 1999. Katse näha Jaan Tõnissoni. – *Esitelmä Tuomas-seuran järjestämässä Viron historiaa henkilökuvina-luentosarjassa 28.10.1999*. http://www.tuglas.fi/artikkelit/Krista_Aru.html.
- Arukaevu, Jaanus** 1994. *Eesti ühiskonna organisatsiooniline struktuur 20. sajandi alguses*. Magistritöö. Käsikiri Tartu Ülikooli raamatukogus.
- Arukaevu, Jaanus** 1995. Avalikkuse ohjamise kavad ja tegelikkus tsaariaja lõpus. – *Seltsid ja ühiskonna muutumine: talupojajäihiskonnast rahvusriigini*. Toim. Ea Jansen, Jaanus Arukaevu. Tallinn-Tartu.
- Bechdolf, Ute** 2001. Kulturwissenschaftliche Medienforschung: Film und Fernsehen. – *Methoden der Volkskunde: Positionen, Quellen, Arbeitsweisen der Europäischen Ethnologie*. Silke Götsch, Albrecht Lehmann (Hg). Berlin: Reimer.
- Blumfeldt, Evald jt.** 1960. *Jaan Tõnisson. Koguteos tema üheksakümnenenda sünnipäeva tähistamiseks*. Stockholm: Vaba Eesti.
- Bourdieu, Pierre** 2003. *Praktilised põhjused. Teoteooriast*. Tallinn: Tänapäev.
- Burke, Peter** 1982. *Popular Culture in Early Modern Europe*. New York: New York University Press.
- Denzin, Norman K., Yvonna S. Lincoln** 1994. Introduction. Entering the Field of Qualitative Research. – *Handbook of Qualitative Research*. Norman K. Denzin, Yvonna S. Lincoln. Thousand Oaks: Sage.
- Deutsch, Karl** 1972. *Nationalism and Communication*. Cambridge, Massachusetts: The M.I.T. Press.
- Dijk, Teun A. van** 1998. *Ideology: a Multidisciplinary Approach*. London: Sage.
- Djupedal, Knut** 1989. Personal Letters as Research Sources. – *Ethnologia Scandinavica: a Journal for Nordic Ethnology* 19. Stockholm: Royal Gustav Adolf Academy.
- Drewitz, Ingeborg** 1979. *Berliner Salons: Gesellschaft und Literatur zwischen Aufklärung und Industriezeitalter*. 2. Auflage. Berlin: Haude & Spener.
- Eesti kirjanduse ajalugu: viies köites**. 1969. 3. köide. Tallinn: Eesti Raamat.
- Eesti kirjanduse ajalugu: viies köites**. 1981. 4. köide, 1. raamat. Tallinn: Eesti Raamat.
- Eesti Kirjanduse Seltsi ilukirjanduslikud auhinnad 1912**. 1913. – *Eesti Kirjandus* 2. Tartu: Eesti Kirjanduse Seltsi Kirjastus.
- Eesti Kirjanduse Seltsi aastaraamat V (1912)**. 1913. Tartu: Eesti Kirjanduse Seltsi Kirjastus.
- Eesti Kirjanduse Seltsi aastaraamat VI (1913)**. 1914. Tartu: Eesti Kirjanduse Seltsi Kirjastus.

- Elias, Norbert** 1983. *The Court Society*. Oxford: Basil Blackwell.
- Frykman, Jonas, Orvar Löfgren** 1990. *Culture Builders. A Historical Anthropology of Middle-Class Life*. New Brunswick and London: Rutgers University Press.
- Frykman, Jonas** 1999. Asjad, mida me teeme, aga millest me harva räägime. – *Skandinaavia kultuurianalüüs. Studia Ethnologica Tartuensia* 3. Tartu: Tartu Ülikool.
- Gadd, David** 1974. *The Loving Friends: Portrait of Bloomsbury*. New York, London: Harcourt Brace Jovanovich.
- Geertz, Clifford** 1965. *The Social History of an Indonesian Town*. Cambridge, Massachusetts: The M.I.T. Press.
- Geertz, Clifford** 1973. Thick Description: Toward an Interpretive Theory of Culture. – *The Interpretation of Cultures*. New York: Basic Books.
- Goodenough, Ward** 1956. Componential Analysis and the Study of Meaning. – *Language* 32.
- Gradenwitz, Peter** 1991. *Literatur und musik in geselligem Kreise*. Stuttgart: Franz Steiner.
- Habermas, Jürgen** 2001. *Avalikkuse struktuurimuutus*. Tallinn: Kunst.
- Hennoste, Tiit** 1993-1997. Hüpped modernismi poole: Eesti 20. sajandi kirjandusest Euroopa modernismi taustal. – *Vikerkaar*. Tallinn: Perioodika.
- Hennoste, Tiit** 2003a. Eesti 20. sajandi 19. sajandi kirjandusest. – *Eurooplaseks saamine. Kõrvalkäija altkulmupilk. Artikleid ja arvamusi 1986-2003*. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.
- Hennoste, Tiit** 2003b. Rahvuskirjandus kui kultuuriepisood. – *Eurooplaseks saamine. Kõrvalkäija altkulmupilk. Artikleid ja arvamusi 1986-2003*. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.
- Hennoste, Tiit** 2003c. Modernism ja meie: kolm pinget. – *Eurooplaseks saamine. Kõrvalkäija altkulmupilk. Artikleid ja arvamusi 1986-2003*. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.
- Hennoste, Tiit** 2003d. Kirjanduse periodiseerimisest. – *Eurooplaseks saamine. Kõrvalkäija altkulmupilk. Artikleid ja arvamusi 1986-2003*. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.
- Herz, Debora** 1991. *Die jüdischen Salons im alten Berlin*. Frankfurt am Main: Hain.
- Heyden-Rynsch, Verena von der** 1992. *Europäische Salons. Höhepunkte einer versunkenen weiblichen Kultur*. München: Artemis & Winkler.
- Hindrey, Karl August** 1940. Eesti Kirjanduse Seltsi kirjanduslikud auhinnad aastal 1912. – *Eesti Kirjandus* 4. Tartu: Eesti Kirjanduse Seltsi Kirjastus.
- Hinrikus, Rutt** 1997. Printsess ja Kaanekukk. – *Looming* 8. Tallinn: Perioodika.
- Hinrikus, Rutt, Janika Kronberg, Sirje Olesk, Tio Tepandi** (koost.) 2003. *Marie Under*. Tartu: Ilmamaa.
- Honko, Lauri** 1998. Folklooriprotsess. – *Mäetagused* 6. Toim. Mare Kõiva ja Andres Kuperjanov. <http://haldjas.folklore.ee/tagused/nr6/honko.htm>.
- Hovi, Kalervo** 2003. *Kuld Löwi ja Kultase ajal. Tallinna restoranikultuuri ajalugu 1918-1940*. Tallinn: Varrak.
- Imhof, Robin** 2003. Salons. – *An Encyclopaedia of Gay, Lesbian, Bisexual, Transgender, and Queer Culture*. Ed. Claude J. Summers. <http://www.glbtq.com/arts/salons.html>.

- Jansen, Ea** 1990. Estonian Culture – European Culture in the Beginning of the 20th Century. – *The Baltic countries 1900-1914: proceedings from the 9th Conference on Baltic Studies in Scandinavia, Stockholm, June 3-6, 1987*. Ed. Aleksander Loit. Acta Universitatis Stockholmiensis. Studia Baltica Stockholmiensia 5: 1. Stockholm: Almqvist & Wiksell International.
- Jansen, Ea** 1995. Selts ja seisus 19. saj II poole Eesti ühiskonnas. – *Seltsid ja ühiskonna muutumine: talupojajäähiskonnast rahvusriigini*. Toim. Ea Jansen, Jaanus Arukaevu. Tallinn-Tartu.
- Jansson, Torkel** 1995. Individualistlik-kodanliku ühiskonna teoreetilis-empiriilised raamid 19. sajandi Balto-Skandinaavia piirkonna näitel. – *Seltsid ja ühiskonna muutumine: talupojajäähiskonnast rahvusriigini*. Toim. Ea Jansen, Jaanus Arukaevu. Tallinn-Tartu.
- Jürgenstein, Anton** 1909a. Noor-Eesti 1909. – *Eesti Kirjandus*. Tartu: Eesti Kirjanduse Seltsi Kirjastus.
- Jürgenstein, Anton** 1909b. Eesti ilukirjandus aastal 1908. – *Eesti Kirjanduse Seltsi aastaraamat I*. Tartu: Eesti Kirjanduse Seltsi Kirjastus.
- Jürgenstein, Anton** 1913. Tabamata ime. Eduard Wilde nelja vaatusega näidend. – *Eesti Kirjandus*. Tartu: Eesti Kirjanduse Seltsi Kirjastus.
- Jürgenstein, Anton** 1925. Ed. Wilde toetusraha asjus mõni sõna selgitust. – *Eesti Kirjandus* 5. Tartu: Eesti Kirjanduse Seltsi Kirjastus.
- Kask, Karin** 1990. Theaterkontakte um der Jahrhundertwende. – *The Baltic countries 1900-1914: proceedings from the 9th Conference on Baltic Studies in Scandinavia, Stockholm, June 3-6, 1987*. Ed. Aleksander Loit. Acta Universitatis Stockholmiensis. Studia Baltica Stockholmiensia 5: 1. Stockholm: Almqvist & Wiksell International.
- Kannike, Anu** 2002. *Kodukujundus kui kultuuriloomine. Etnoloogiline Tartu-uurimus*. Eesti Rahva Muuseumi sari 4. Tartu: Eesti Rahva Muuseum.
- Karjahärm, Toomas, Väino Sirk** 1997. *Eesti haritlaskonna kujunemine ja ideed 1870-1917*. Tallinn: Eesti Entsüklopeediakirjastus.
- Karlson, Ferdinand** 1913. Eesti algupärase näitekirjanduse referaat. Ettekanne Eesti Kirjanduse Seltsi kirjanduskoosolekul Tallinnas 6. XII 1912. – *Eesti Kirjanduse Seltsi aastaraamat V (1912)*. Tartu: Eesti Kirjanduse Seltsi Kirjastus.
- Klitgaard Povlsen, Karen** 1998. Den litterære salons historie og genrer. – *Nordisk salonkultur. En studie i nordiske skønånder og salonmiljøer 1780-1850*. Red. Anne Scott Sørensen. Odense: Odense Universitetsforlag.
- Kruus, Oskar** 1983. *Apokriiva lood. Eesti akadeemilise kirjandusloo juurde: kilde, vesteid ja episoodid*. Tallinn: Eesti Raamat.
- Kõnno, Andres** 2001. Ideoloogilise kirjelduse semiootika. – *Acta Semiotica Estica I*. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.
- Kõresaar, Ene** 2003a. Eluloolisest käsitlusviisist Eesti kultuuriteadustes. – *Pärimus ja tõlgendus*. Koost. Tiiu Jaago. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.
- Kõresaar, Ene** 2003b. Lapsepõlv kui ajaloopilt. Rahvuse ja riigi metafoorne kujutamine vanemate eestlaste lapsepõlvemälestustes. – *Mälu kui kultuuritegur. Etnoloogilisi perspektiive*. Studia Ethnologia Tartuensia 6. Toim. Ene Kõresaar ja Terje Anepaio. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.
- Laar, Mart** 1999. Koidula salong. Salongid ja sõpruskonnad poliitilises elus. – *Ajalooline Ajakiri* 3/4 (106/107). Tartu: Ajalookirjanduse Sihtasutus Kleio.

Laugaste, Eduard 1937. Ilukirjanduse auhindamised käesoleva sajandi algupoolel. – *Eesti Kirjandus* 9 ja 10. Tartu: Eesti Kirjanduse Seltsi Kirjastus.

Lauk, Epp 1990. On the Development of Estonian Journalism from 1900 to 1914. – *The Baltic countries 1900-1914: proceedings from the 9th Conference on Baltic Studies in Scandinavia, Stockholm, June 3-6, 1987*. Ed. Aleksander Loit. Acta Universitatis Stockholmiensis. Studia Baltica Stockholmiensia 5: 1. Stockholm: Almqvist & Wiksell International.

Levenson, Michael 1999. Introduction. – *The Cambridge Companion to Modernism*. Ed. Michael Levenson. Cambridge: Cambridge University Press.

Liiv, Jakob 1930. Väike-Maarja parnass. – *Eesti Kirjandus* 1. Tartu: Eesti Kirjanduse Seltsi Kirjastus.

Linde, Bernhard 1914. Kaks mälestuspäeva. Kõrvujooned. – *Vaba Sõna* 2. Tartu: Noor-Eesti Kirjastus.

Long, Elizabeth 1993. Textual Interpretation as Collective Action. – *The Ethnography of Reading*. Ed. Jonathan Boyarin. Berkeley: University of California Press.

Lotman, Juri 1995. Peterburi sümboolika ja linnasemiootika piirid. – *Vikerkaar* 1. Tallinn: Perioodika.

Lotman, Juri 1999. Semiosfäärist. – *Semiosfäärist*. Tallinn: Vagabund.

Lougee, Carolyn C. 1976. *Le Paradis des Femmes: Women, Salons, and Social Stratification in Seventeenth-Century France*. Princeton, New Jersey: Princeton University Press.

Löfgren, Orvar 1999a. Kultuuri anatoomiast. – *Skandinaavia kultuurianalüüs. Studia Ethnologica Tartuensia* 3. Tartu: Tartu Ülikool.

Löfgren, Orvar 1999b. Maailmavaated. Uurimisperspektiiv. – *Skandinaavia kultuurianalüüs. Studia Ethnologica Tartuensia* 3. Tartu: Tartu Ülikool.

Lüüs, Aadu 1957. *Talutarest Tartusse. Eluradadel nähtut, kuuldut, meelespeetut*. Stockholm: EMP.

Mansén, Elisabeth 1998. Salongens landskap och artefakter. – *Nordisk salonkultur. En studie i nordiske skønånder og salonmiljøer 1780-1850*. Red. Anne Scott Sørensen. Odense: Odense Universitetsforlag.

Miles, Matthew B., Michael A. Huberman 1994. Data Management and Analysis Methods. – *Handbook of Qualitative Research*. Ed. Norman K. Denzin, Yvonna S. Lincoln. Thousand Oaks: Sage.

Mits, K. 1983. Järeldõna. – *Christopher Marlowe. Tragöödiad*. Tallinn: Eesti Raamat.

Montgomery, Maureen E. 1998. *Displaying Women. Spectacles of Leisure in Edith Wharton's New York*. New York: Routledge.

Moore, Jerry D. 1997. *Visions of Culture. An Introduction to Anthropological Theories and Theorists*. Walnut Creek: Sage.

Nagelmaa, A. 1962. Ühest lootusi andnud algusest. – *Keel ja Kirjandus* 2. Tallinn: Perioodika.

Nirk, Endel 1977. *Kaanekekuk. Lugu Ants Laikmaa elust ja ettevõtmistest*. Tallinn: Kunst.

Olesk, Sirje 2002a. Modernismist ja selle kontekstist. Kontekst kirjanduse tegijana. – *Tõdede vankuval müüriil: artikleid ajast ja luulest*. Tartu: Eesti Kirjandusmuuseum.

Olesk, Sirje 2002b. Rahvuslikkus ja modernism eesti luules. Kaanoni ajalugu. – *Tõdede vankuval müüriil: artikleid ajast ja luulest*. Tartu: Eesti Kirjandusmuuseum.

Ortmann, Sabrina 2001. Literarische Salons in Berlin: Freiräume weiblicher Emanzipation? <http://www.berlinerzimmer.de/ortmann/wissenschaft/salons.htm>.

Palm, August 1932. Eesti Kirjanduse Selts 1907-1932. – *Eesti Kirjandus*. Tartu: Eesti Kirjanduse Seltsi Kirjastus.

Piirimäe, Helmut 1990. *Suur Prantsuse Revolutsioon 1798-1799*. Olion: Tallinn.

Pinna, Paul 1995. *Minu eluteater ja teatrielu 1884-1944. Paul Pinna mälestused*. Tallinn: Faatum.

Pukits, Mart 1938. J. Tõnissoni „Postimees” ja läti kirjandus. – *Jaan Tõnisson töös ja võitluses: koguteos tema seitsmekümnenda sünnipäeva puhul*. Toim. H. Kruus jt. Tartu: Postimees.

Quennell, Peter 1980. The Salon. – *Genius in the Drawing-Room. The Literary Salon in the Nineteenth and Twentieth Centuries*. Ed. Peter Quennell. London: Weidenfeld & Nicolson.

Raamot, Mari 1962. *Minu mälestused I-II*. New York: Kultuur.

Rattus, Kristel 1998. *Marie Underi salong 1907-1917. Kirjavahetuse sisuanalüüs ajakirjanike näitel*. Peaseminaritöö. Käsikiri Tartu Ülikooli etnoloogia õppetoolis.

Raun, Toivo Ülo 1980. Ilukirjandus sotsiaalajaloo allikana. – *Mana 48*. Alexandria: Faatum.

Roos, Jaan 1938. Jaan Tõnissoni kirjanduslikud harrastused. – *Eesti Kirjandus 12*. Tartu: Eesti Kirjanduse Seltsi Kirjastus.

Roose, Arthur 1925. Vastuseks hr. A. Jürgensteinile. – *Eesti Kirjandus 5*. Tartu: Eesti Kirjanduse Seltsi Kirjastus.

Scott Sørensen, Anne 1998. Prolog. – *Nordisk salonkultur. En studie i nordiske skønånder og salonmiljøer 1780-1850*. Red. Anne Scott Sørensen. Odense: Odense Universitetsforlag.

Seibert, Peter 1993. *Der literarische Salon. Literatur und Geselligkeit zwischen Aufklärung und Vormärz*. Stuttgart: J. B. Metzler.

Siirak, Erna 1987. Marie Underi varasest isikuloost. – *Talendi maagia*. Tallinn: Eesti Raamat.

- Silberman, A.** 1974. *Systematische Inhaltsanalyse. Handbuch der empirischen Sozialforschung*. Bd. 4. Stuttgart: R. König.
- Silverman, David** 1993. *Interpreting Qualitative Data. Methods for Analysing Talk, Text and Interaction*. London: Sage.
- Skandinaavia kultuurianalüüs.** Toim. Anu Järs, Anu Kannike, Heiki Pärdi. *Studia Ethnologica Tartuensia* 3. Tartu: Tartu Ülikool.
- Spradley, James P.** 1979. *The Ethnographic Interview*. New York, Chicago, San Fransisco, Dallas: Holt, Rinehart and Winston.
- Stake, Robert E.** 1994. Case Studies. – *Handbook of Qualitative Research*. Ed. Norman K. Denzin, Yvonna S. Lincoln. Thousand Oaks: Sage.
- Terdimann, Richard** 1993. *Present Past: Modernity and the Memory Crisis*. Ithaca, London: Cornell University Press.
- Terrall, Mary** 1996. Salon, Academy and Boudoir. Generation and Desire in Maupertius's Science of Life. – *ISIS (The History of the Science Society)* 87.
- Tuchman, Gaye** 1994. Historical Social Science. Methodologies, Methods, and Meaning. – *Handbook of Qualitative Research*. Ed. Norman K. Denzin, Yvonna S. Lincoln. Thousand Oaks: Sage.
- Tuglas, Friedebert** 1909. Eduard Vilde ja Ernst Peterson. – „Noor-Eesti” III. Tartu: Noor-Eesti Kirjastus.
- Under, Marie** 1997. Hukkamõistetute viimane sõna. – *Looming* 8. Tallinn: Perioodika.
- Undusk, Jaan** 1986. *Realismi mõiste ümber. F. Tuglase „realism” ja sajandivahetuse kultuur*. Tallinn: Eesti NSV TA ühiskonnateaduste osakond. Preprint KKI-46.
- Undusk, Jaan** 1997. Kolm võimalust kirjutada eestlaste ajalugu. Merkel – Jakobson – Hurt. – *Keel ja Kirjandus* 11. Tallinn: Perioodika.
- Undusk, Jaan** 2000. Ajalootõde ja metahistoorilised žestid. Eesti ajaloo mitmest moraalist. – *Tuna: ajalookultuuri ajakiri* 2. Tallinn: Eesti Arhivaaride Ühing.
- Vahtre, Lauri** 1992. *Teekond läbi aja: sugemeid eestlaste kultuuri ajaloost*. Tallinn: Sõltumatu Infotrükk.
- Veski, Johannes Voldemar** 1974. *Mälestuste raamat*. Tallinn: Eesti Raamat.
- Vilde, Eduard** 1913. *Avalik kiri Eesti Kirjanduse Seltsile. Seletus ja protest „toetuseraha” asjus*. Tallinn: Mõte.
- Vilde, Eduard** 1929. *Kogutud teosed XXXI*. Tartu: Loodus.
- Vunder, Elle** 2003. Moderniseerumine ja kultuurimuustrite muutused Eestis 19.-20. sajandil. – *Eesti Rahva Muuseumi aastaraamat XLVII*. Tartu: Eesti Rahva Muuseum.
- Weckel, Ulrike** 1996. A Lost Paradise of Female Culture? Remaining Questions for Investigating German Literary Salons in the late 18th and early 19th Century. – *Paper delivered at the first German-Nordic Conference on Gender History*. Stockholm.
- Wilhelmy, Petra** 1989. *Der Berliner Salon im 19. Jahrhundert (1780-1914)*. Berlin og New York: Walter de Gruyter.

Williams, Raymond 1977. *Marxism and Literature*. Oxford: Oxford University Press.

Winship, Michael 1993. Afterword – *Literary Publishing in America, 1790-1850*. Charvat, William 1993. Amherst: The University of Massachusetts Press.

Wuolijoki, Hella 1995. *Koolitüdrukuna Tartus 1901-1904*. Tallinn: Eesti Raamat.

Wuthnow, Robert et al. 1991 a. The neo-structuralism of Michel Foucault. – *Cultural Analysis. The Work of Peter L. Berger, Mary Douglas, Michel Foucault and Jürgen Habermas*. London: Routledge.

Wuthnow, Robert et al. 1991 b. The Phenomenology of Peter L. Berger. – *Cultural Analysis. The Work of Peter L. Berger, Mary Douglas, Michel Foucault and Jürgen Habermas*. London: Routledge.

Öhrström, Eva 1998. Musikalisk salong i Europa och Norden – en översikt. – *Nordisk salonkultur. En studie i nordiske skånånder og salonmiljøer 1780-1850*. Red. Anne Scott Sørensen. Odense: Odense Universitetsforlag.

Meyers Konversations Lexikon 1874-78

Bonniers Konversations Lexikon 1937-48

Encyclopaedia Britannica 1953, 1990

Большая Советская Энциклопедия 1949-58, 1969-81

Meyers Neues Lexikon 1961-69

Brockhaus 1966-81, 1996-99

Eesti Nõukogude Entsüklopeedia 1968-78

Bra Böckers Lexikon 1976-84

Eesti Entsüklopeedia (1990. aastani ENE) 1985-2003